पापोऽस्त्युन्मुक्तसीतो लवणमथ समामर्द्य शत्रुघ्ननाम्ना
द्यांहिंसी: शूद्रपाशं सुतयुगमभवत् तेऽथ वाल्मीकिवाचा ।
भूमन् भूजाप्तिकामे त्वयि भुवमगमत् साथ सर्वैः स्वकीयैः
साकं वैकुण्ठमूर्ते निजपदमगमो राममूर्ते नमस्ते ॥१०॥

अत्रे: पुत्रं च दत्ताभिधमथ जमदग्न्यात्मजत्वं प्रपन्नं
भृग्वीशं शक्तिमन्तं करधृतपरशुं कार्तवीर्यार्जुनारिम् ।
रक्तस्रोतोवहायां खलधरणिभृतां तर्पयन्तं पितॄंस्त्वां
नित्यं वन्दामहे मां पवनपुरपते श्रीपते पालयेथाः ॥११॥

१२

देवैर्देवारिभीतैर्विविधनुतिपरैः प्रार्थितो भूतधात्री-
भारक्षेपाय पूर्वं विधिहरसहितैः प्रीतचेतास्तदा त्वम् ।
भूत्वाहं भूतले तान् रणशिरसि खलान् संहरन् संहरिष्ये
तापं युष्माकमुक्त्वेत्यहह विधिमुखान् प्रीणयामासिथैनान् ॥१॥

अन्तर्धिं तन्वति त्वय्यथ विबुधवरैस्तत्क्षणे त्वां प्रणम्य
स्वान्तस्सन्तोषपूर्णैर्निजनिजसदने तूर्णमाहिण्ड्यमाने ।
गृह्णन् पाणिं सुतायास्सकलगुणनिधेर्देवकस्यागमत्स्वं
राज्यं शौरिस्स धीमान् भुवि महितरथेनाथ कंसेन साकम् ॥२॥

हन्ता त्वां हन्त राजन् स्वसुरिह तनयस्त्वष्टमोऽस्यास्तवेति
श्रुत्वायं नाभसीं तां गिरमधिकभिया हन्तुमेनां कृपाणीम् ।
गृह्णन् कंसस्तदास्याश्चिकुरभरमथाकृष्य बालार्पणोक्त्या
संप्रीतः सान्त्वितोऽगान्निजगृहमतिभीतेन शूरात्मजेन ॥३॥

भोजेन्द्रो जातु जातं तव सहजमनेनार्पितं शौरिणा प्राङ्
नाहन् स्नेहेन यावत्त्रिदशमुनिरमुं तावदेत्यैवमूचे ।
मायावी त्वां हनिष्यन् स हरिरतिखलं वृष्णिवंशे भविष्य-
त्येते देवांशभूता यदव इह विभो वेत्सि तत्त्वं न किं त्वम् ॥४॥

वाणीमाकर्ण्य वीणाधरमुनिभणितां रोषपूर्णारुणाक्षः
सूनूनाहत्य शौरेस्स तु तव पितरौ बन्धनस्थावकार्षीत् ।
नीते त्वन्मातृकुक्षेस्तव खलु वचसा मायया रोहिणीं तां
भोगीन्द्रे भोगिशायिंस्त्वमपि खलु विभो देवकीगर्भमागाः ॥५॥

प्रावृट्काले प्रवृत्ते प्रमदतरलिते देहिवर्गे निशीथे
भेशे त्वाशां प्रपन्ने शशिनि वलरिपोः शोभमाने मुहूर्ते ।
देवक्या गर्भपात्रात् करकलितगदाशङ्खपङ्केरुहारिः
प्रादुर्भूतो व्यलासीर्मकुटमुखमहाकल्पदीप्राकृतिस्त्वम् ॥६॥

भूमन् भूतेशमुख्यप्रणतपद विभो देवदेव प्रसीदे-
त्येताभ्यां त्वं पितृभ्यां प्रणयविनयभक्तिप्रमोदाकुलाभ्याम् ।
द्वाभ्यां गोभ्यां पिबद्भ्यां तव वपुरधिकं स्तूयमानोऽथ ताभ्या-
मुक्त्वा प्राग्जन्मवृत्तं मुदितमतिरधा मानुषं बालवेषम् ॥७॥

व्यत्यासं कर्तुकामस्तदनु तव पिता नन्दपुत्र्या त्वदुक्त्या
हस्ते संगृह्य च त्वां स्वयमिह विवृतं द्वारदेशं व्यतीतः ।
चक्रीशे छत्रभूते पथि मणिकिरणापास्तघोरान्धकारे
तीर्त्वा तां सूरपुत्रीं प्रपदमितजलां घोषमापत् सतोषः ॥८॥

भूयस्त्वां शाययित्वा शयितनिखिलगोपालिकावीतनन्द-
प्रेयस्याः सूतितल्पे तव पितरि समादाय मायाकिशोरीम् ।
गेहं गत्वा पुरेव स्थितवति सविधं भोजराजश्च तावद्
बालाक्रन्दास्तनिद्रत्वरितभटजनज्ञातसूतिः प्रपेदे ।।९।।

दृष्ट्वा धृष्टः स कंसः स्वसृभुजलसितां बालिकां निष्ठुरात्मा
कष्टं प्रोत्क्षिप्य रुष्टः प्रसभमहह! तां पिष्टवानश्मपृष्ठे ।
धृत्वा सा पुष्टशोभं खलकरत इहोत्पत्य हृष्टा स्वरूपं
निष्पेष्टा ते भवेत् कुत्रचिदिति गिरमुक्त्वाथ तं निर्गताभूत् ।

प्रातः संत्रास्तभोजाधिपगदितजगन्मातृवाक्यप्रकुप्यद्-
व्योमाघारिष्टकेशिप्रमुखदनुजभोज्यायिते बालकौघे ।
गोपीशय्याशयाने त्वयि रुदति विबुध्याथ गोप्यो ममज्जु-
स्त्वां प्रेक्ष्यानन्दसिन्धौ चिरमव स तु मां देव वातालयेश ।।११।।

१३

कालाम्भोदालिभासं कुचगलितपयःपानहेलं महेला-
पालीदोःपङ्कजालीतरलभसलकेलीवहं कोमलाङ्गम् ।
नालीकाक्षं सनीलालकललितमुखव्रीलिताब्जं भवन्तं
गाढं संश्लिष्य पत्न्या सह सुकृतनिधिर्लालयामास नन्दः ।।१।।

घोषे त्वज्जन्मघोषे सति नृपपुरयातं करस्पर्शनार्थं
घोषेशं वीक्ष्य शौरिस्त्वयि निहितमतिस्त्वेकदा तं बभाषे ।
त्वत्पुत्रे सौहृदान्मत्सुत इव मम हृद्येधते स्नेहभार-
श्चोत्पातालोकभीता वयमिह तदितो गच्छ तूर्णं प्रियेति ।।२।।

श्रुत्वैवं नन्दगोपे गतवति भवतो नाशभीत्या स्वगेहं
क्षिप्रं कंसेरिता त्वद्गृहमभिपतिता कापि घोरासुरस्त्री ।
विख्याता पूतनेति प्रधृतललितमूर्तिर्निकृत्तार्भकौघा
धृत्वा त्वां दुष्टचित्ता मुषितयुवतिचित्ता ददौ सा स्तनं ते ।।३।।

दैत्यानां कालरूप त्वयि पिबति सहैवासुभिः स्तन्यमस्याः
क्रीडत्यस्या मृताया उरसि युवतिभिर्मातृपाणीप्रणीते ।
आगत्याकर्ण्य वार्तां निखिलपशुपकैस्तत्र दग्धात् प्रभूतो
धूमः पैशाचदेहादतिसुरभिरभूत् तावकाङ्गप्रसङ्गात् ।।४।।

चित्रं बालः पिशाच्या न हत इति मुदा नन्दमुख्यैः प्रहृष्ट-
स्तुष्ट्या घोषेऽवसः प्रत्यहमधिकतरं वर्धयंस्तत्र लक्ष्मीम् ।
दृष्टाहं बालकेन स्मितमिह विहितं मां प्रति स्वीयपाणी
प्रोत्सार्येह्येहि वत्सेत्यजित भवति किं किं न चक्रे वधूभिः ।।५।।

त्वज्जन्मर्क्षे जनन्याः शकटनिकटतः शायितो गेहकृत्ये-
ष्वत्यन्तोद्योगवत्या कपटशकटमुत्पाटयामासिथ त्वम् ।
उत्क्षिप्ताङ्घ्रिस्तदा तच्चटचटरवमाकर्ण्य तत्रैत्य सर्वे
तस्थुर्नासाग्रदत्ताङ्गुलय उरुभयाश्चर्ययुक्ता मुहूर्तम् ।।६।।

को हेतुः पाटनेऽस्येत्यभिलपति जने रोदने बालकस्या-
लोलाङ्घ्र्याघातनिष्पाटितमिदमन इत्यूचिरे बालकास्ते ।
तावद् बालोक्तमेतन्न घटत इति सङ्कीर्त्य संभोज्य विप्रान्
गोपैर्भुक्त्वा स नन्दस्तव मुखविधुमालक्ष्य हृष्टो न्यवात्सीत् ।।७।।

भूमन् भूयः कदाचिद् गुरुभरभरितं वोढुमत्यक्षमा त्वा-
माधायाम्बाधितल्पं किमिदमिति विभो हन्त चिन्ताकुलाभूत् ।
तावद् वात्यावपुस्त्वामहरदहह ! दैत्यस्तृणावर्तनामा
दूरादेवातिवेगप्रचलदतुलरेणूत्करापूरिताशः ॥८॥

घोषे दोषाचरालोलितकुतलचलद्धूलिपाल्याकुलाक्षे
घोषैकाधीश्वरी त्वत्सविधमुपगता वीक्ष्य च त्वां रुरोद ।
गोपैर्हाहेति तावत् स तु दनुजवरस्त्वद्भरेण प्रणश्य-
द्वेगस्त्वां मोक्तुकामोऽप्ययि भवति पपाताप्रमुञ्चत्यधस्तात् ॥९॥

दुष्टे नष्टे पतित्वा कुहचिदपि गरिष्ठाश्मपृष्ठे स्थविष्ठे
हृष्टं त्वां ताडयन्तं तदुपरि करपद्मेन दृष्ट्वा स नन्दः ।
वत्सं श्रीवत्सलक्ष्मा त्ववतु न इति सङ्कीर्त्य सङ्गृह्य चुम्ब-
स्तुष्टोऽदात् त्वज्जनन्यै स तु पवनपुराधीश मां पालयेथाः ॥१०॥

१४

संस्कारांस्ते विधातुं निभृतमुपगतं शौरिवाचा त्वदीयं
गेहं नन्दः स गर्गं प्रमुदितहृदयः पूजयित्वा बभाषे ।
सूनोर्मे संस्कृतीस्त्वं कुरु मुनितिलकेत्येतदाकर्ण्य सोऽपि
प्रीतश्चक्रे परात्मन् रहसि तव तु नामादिकं साग्रजस्य ॥१॥

सत्तानन्दात्मतां वा वददिह कृषिधातोर्णकारस्य चैवया-
दत्रायं कृष्णनामाकृत तव भुवनाघौघसङ्कर्षितां वा ।
अन्वर्थान् नामभेदान् पुनरपि रचयन्नग्रजे राममुख्या-
स्तन्वन्नाख्या बभाषे मुरहर तव होराफलं तद्विदग्र्यः ॥२॥

ये ये स्नेहं भजन्ते व्रजप तव शिशौ ते न शोकं भजन्ते
ये द्रोहं ते न तोषं पुनरपि शृणु जेता द्विषामेष बालः ।
नेष्यत्यग्र्यं पदं स्वप्रियजनममलं श्रोष्यसि त्वं यशोऽस्ये-
त्यादि स्तुत्वा ययौ त्वां मुनिरथ पशुपैर्लालितस्त्वं व्यलासीः ।।३।।

कृष्ण त्वं धिष्ण्यभागे मृदुकृतभुजजानुप्रचारः सरामः
पुष्णन् वृद्धिं क्रमेण क्वचिदथ पदभूषारवाकर्णनेच्छुः ।
गच्छन् क्वापीषदुद्यद्दशनघृणिभरो भ्रष्टकेशो मुखाब्जे
मुष्णन् वृष्णीश चेतः परपुरुष नृणां जिष्णुबन्धो प्रपायाः ।।४।।

सामोदं संक्वणत्कङ्कणकुतुकरसाद्धावमानं नितान्तं
माता मध्ये पतन्तं वलितवदनमालोकयन्तं हसन्तम् ।
आदायालिङ्ग्य दोर्भ्यां स्रुतकुचभरमङ्के भवन्तं वहन्ती
गाढं स्तन्यं दिशन्ती जयति वदनमालोकयन्ती जगत्याम् ।।५।।

भूयः पद्भ्यां मृदुभ्यामरुणकमलभाभ्यां चरन् गोपगेहे-
ष्वाराच्छेकांश्च धावन् सबल इह भवान् गोपकैर्वारितोऽभूत् ।
भूमन् किं भूरिवाचा व्रजमिति विविधैर्मोदयन् केलिभेदै-
रादस्त्वं क्वापि नृत्यन् परिषदि नवनीतं वधूलोकदत्तम् ।।६।।

श्रुत्वा त्वद्गव्यमोषं कथितमथ वधूभिर्व्यथासङ्कुलाभि-
र्धृत्वा दण्डाय दण्डं प्रणयभरवशादक्षमा शिक्षणे सा ।
गोप्यः कोऽप्याधिरस्मात् परमयि न भवेन्नन्दनेनेति वाचा
माता ताः प्रीणयित्वा तव मुखविधुमाचुम्ब्य मग्ना सुधाब्धौ ।।७।।

बालैः क्रोधाकुलैस्त्वन्मुषितफलकुलैरेकदा त्वज्जनन्यै
प्रोक्ते मृद्भक्षणे तच्छ्रवणकुपितया प्रोचिषे त्वज्जनन्या ।
मृत्सां वत्स त्वमादः किल वद कुमते सत्यमित्थं ततस्त्वं
तत्सन्देहं प्रमार्ष्टुं सततविसृतशोभं मुखाब्जं व्यदारीः ॥८॥

सप्ताकूपारसप्ताचलयुतपृथिवीयुक्तसप्तद्विलोकान्
सप्तर्षीन् सप्तसप्तिप्रमुखगगनगान् सप्तभूर्धादिदेवान् ।
दृष्ट्वाम्बास्ये सुरारीन् नरझषपशुपक्ष्यादिसर्वं च विष्णुं
त्वात्मानं मोहमग्ना क्षणमथ भवतैवोद्धृतासीत् पुरेव ॥९॥

मथ्नत्यां जातु मातर्यथि दधि पपिवान् स्तन्यमेत्याङ्कमम्बा
मध्ये धर्तुं पयोऽगात्स्रुतमथ दहने जातरोषस्तदा त्वम् ।
भित्त्वा वेगेन मायामनुज दधिघटं मन्थदण्डेन यात-
श्चित्रं मातात्र गत्वा दधि ततमवनावालुलोके नहि त्वम् ॥१०॥

दृष्ट्वा सोलूखलस्थं ददतमथ विलाळाय हैयङ्गवीनं
क्रुद्धा त्वां तत्र बद्ध्वा पुरमगमदतो निर्गतस्त्वं तदानीम् ।
भित्त्वेन्द्रद्रुद्वयं तत्कुहरतलसमुत्पातियक्षद्वयाया-
भीष्टं दत्त्वा प्रविष्टः पुरमव स तु मां कृष्ण वातालयेश ॥११॥

१५

नन्दाद्या जातु नन्दात्मज बत नितरां नाशहेतूनवेक्ष्या-
मन्दं वृन्दावनाख्यं किमपि वनमुपेत्यात्र वासं वितेनुः ।
वृन्दैः सत्राथ गोवर्धनममलतरापां कलिन्दात्मजां चा-
नन्दन् वीक्ष्यार्भकौघैः सह गृहमगमो देव पैत्रं दिनान्ते ॥१॥

गोवत्सान् चारयित्वा त्वयि चरति वने त्वेकदा गोपवत्सैः
साकं गोवत्सरूपः समपतदसुरः कोऽपि तन्मध्यदेशे ।
तावत् श्रीवत्सवत्स त्वमपि पदयुगं बिभ्रदुद्भ्रामयंस्तं
वेगादागत्य वृक्षे कुहचन हतवान् देव वत्सैर्नुतोऽभूः ॥२॥

पातुं पाथः प्रयाते सति तपनसुतायाः क्वचित्तोकजाते
कोपोष्मभ्यां खलारे कबलितवमितस्तीरगस्त्वं बकेन ।
जातस्फीतक्रुधा तं त्रुटितपृथुतरचोटियुग्मं निहत्या-
मोदाद् गोपालबालैः सह मृदु मुरलीं नादयन् गेहमागाः ॥३॥

साशस्त्वं काननाशे पशुपशिशुजनैः शाकशाल्यन्नहस्तैः
प्रातर्लोकेश यातोऽखिलपशुशिशुभिश्चावृतः काननांशाम् ।
यावत्तावद् दुराशः सुधृतशयुशरीरः शयानः सरण्या-
माशावांस्त्वद्वधेऽघोऽशनविधिमजितारब्धवानाशु बालैः ॥४॥

आज्ञायैतद् गते त्वय्यु रगगलबिलं स्फीतदेहे निरुद्ध-
श्वासो भूमौ लुठंस्त्वद्दलितगलतलस्सोऽपि नाशं गतोऽभूत् ।
तावत्तद्देहमध्योद्गतमहितमहस्संयुतः स्तूयमानो
देवैरादः स्वकैस्त्वं करधृतकबलं हासयन् नर्मवाग्भिः ॥५॥

मायानाथं भवन्तं भ्रमयितुमनसा वेधसा माययाथो
नीतान्यानेतुकामे त्वयि गतवति गोवत्सजालानि वेधाः ।
हीही गोपांश्च भुक्तान् कुहचिदपि तिरोधाय यातस्तदा त्वं
चासीर्गोवत्सगोपार्भकगवलमुरल्यादिशिक्यादिरूपः ॥६॥

भूयो मायोत्थवत्सादिभिरहरहराबद्धकौतूहलः सन्
क्रीडन् प्राग्वद्दिनान्ते निजपुरमगमः कोऽपि नाबोधि चैतत् ।
एवं वर्षे समाप्ते स तु कमलभवो नूतनान् प्राक्तनान् वा
गोवत्सान् गोपबालानपि च खलु विभो वीक्ष्य चिन्ताकुलोऽभूत् ॥७॥

तावत् तान् वत्सपालान् भुजविधृतगदाशङ्खपङ्केरुहारीन्
भूषापूर्णान् श्रिया लालितकरकमलान् सेवितान् शर्वमुख्यैः ।
भूमन् विष्ण्वाकृतींस्तत्पदकमलजुषं स्वं च सर्वत्र दृष्ट्वा
मोहं यातेऽब्जयोनौ करधृतकबलार्धस्त्वमेकोऽज दृष्टः ॥८॥

भूयस्त्वां वीतगर्वे स्तुवति नमति याते स्वधामाब्जयोनौ
देव त्वं चापि गोपैः सह मुदितमनाः प्राविशश्चात्मगेहम् ।
एवं बाल्ये व्यतीते सति पशुशिशुरक्षामनादृत्य भूमन्
गोत्रारक्षोत्सुकोऽभूरियमपि भवतो वासुदेवस्य युक्ता ॥९॥

श्रीदामोक्त्यैकदा त्वय्युपगतवति गोपैर्वनं धेनुकाख्यं
तालाङ्काधूततालप्रगलितफलमाध्वीं पिबत्याशु रामे ।
आयान्तं धेनुकाख्यं खरमभिहतवत्यस्य भृत्यांश्च यातो
गेहं तृप्तैर्वहद्भिः फलगणमनुगैः पाहि मां मारुतेश ॥१०॥

१६

कालिन्द्यप्सु स्वभागाशनकुपितपतत्त्रीशघातप्रभीते
शापोक्त्या सौभरेः कालियफणिनि गते वीशदुष्प्रापकासु ।
तीरे क्ष्वेळोष्मतप्तास्तरव इह पतन्त्यभ्रतः पत्त्रिणोऽत्रा-
यातस्त्वं रामहीनः प्रपपुररुणतप्ता गवाद्यास्तदापः ॥१॥

नष्टासून् दृष्टिपातैरमृतरससमावर्षिभिर्गोपकादीन्
पुष्टासूंस्तदा कृत्वा सपदि फणिनसारात् करिष्यन् भवांश्च ।
पद्भ्यामारुह्य तीरस्थितशिखरिणमुत्प्लुत्य तस्मात् परात्मन्
मध्ये सूरात्मजायाः समपतदहिपक्ष्वेळदुष्टोदकायाः ॥२॥

यावद्विश्वम्भर त्वत्परिपतनचलोज्जृम्भिकल्लोलतोय-
व्यामज्जत्तीरबाणासनशतकसरित्तोऽहिरुत्पत्य घोरः ।
खादन्नापादचूडं सविषरदगणैः कष्टमावेष्टयत् त्वां
तावद् गोष्ठेऽनिमित्तेक्षणचकितधियस्तीरमपुर्बलाद्याः ॥३॥

स्वप्राणान् मोक्तुकामे सति निखिलजने सर्वबन्धाद्विमुक्तो
नृत्तं तन्मस्तकेष्वद्भुतमकृत भवान् हस्ततालाभिरामम् ।
तुष्टा गोपा मुनीन्द्रास्तुतुषुरथ सुराः पुष्पजालान्यवर्ष-
स्तदाहीन्द्रस्य जाया विमुमुचुरुदकं दृष्टितोऽत्यन्तखिन्नाः ॥४॥

त्वद्भुग्नाभुग्नभोगं स तु भुजगवरं तत्प्रियाभिर्नुतस्त्वं
गच्छाद्यैवाहिप त्वं रमणकमभयस्त्वत्कुटुम्बेन साकम् ।
इत्युक्त्वा तं तु मुक्त्वा फणिवरगृहिणीदत्तरत्नौघदीप्रः
क्षिप्रं गोपैः समेतः पुरमथ गतवान् सभ्रमोदैर्दिनान्ते ॥५॥

भूयो घोरान्धकारैर्व्रजमखिलजनेऽप्यक्षमे गन्तुमद्य
त्वां कृत्वा मध्यभागे स्वपति दवशिखी व्यानशे हा समन्तात् ।
तावद् बुद्ध्वाधिकार्तानवितुमहह तान् दाववह्निं निपीया-
मोदादाश्लिष्यमाणः पुरमजित भवानाविशद् गोपसङ्घैः ॥६॥

काण्डीरैर्जातु भाण्डीरकवटनिकटं प्राप्य गोपैश्च गोभिः
प्रारब्धा द्वन्द्वयुद्धं सममथ विभजन् रामसुख्यान् कुमारान् ।
तावद् दैत्यं प्रलम्बं धृतपशुपतनुं मानयंस्त्वद्बलाप्तं
यूथद्वय्या समाकल्पितजयिवहने बाहुयुद्धे रतोऽभूः ॥७॥

गोपाः केचिद्वहन्तस्तदनु रणमुखे वाह्यमानाश्च केचि-
ज्जाताः श्रीदामनाम्ना त्वमपि च विजितः कण्ठदेशेऽदधास्तम् ।
तावद्रामः प्रलम्बं गमयितुमनसं दूरतः स्वस्य वाहं
क्रोधाद्धत्वा खलं तं धृतनिजवपुषं प्राविशत् त्वां समोदम् ॥८॥

गोपौघे वीक्ष्य गास्तद्विहरणसमये दूरदूरं प्रयाता
भूयो गाढं विषण्णे त्वमपि च सह तैस्तत्खुरोद्धूतसृत्या ।
चारं चारं स मुञ्जावनतलमधिगम्याग्रा दृष्ट्वा विषण्णा
गास्तत्पार्श्वं समागास्तदनु दवकृशानू रुरोधासमन्तात् ॥९॥

हा हास्मान् पाहि पाहीत्यजित विलपतो गोपकान् मीलिताक्षान्
वाचा ते हन्त भाण्डीरकवटनिकटं प्रापयित्वा पुनस्त्वम् ।
तीरे सूरात्मजायास्तपसमयमगे प्रावृषं शारदं तं
कालं प्रीतो ह्यनैषीर्वनभुवि स तु मां पाहि वातालयेश ॥१०॥

१७

गोप्यो गोविन्द रूपं तव सुभगतमं विश्वलोकाभिरामं
वीक्ष्यानङ्गान्धिता न क्षणमपि विरहं सेहिरे ते कृशाङ्ग्यः ।
यान्तं त्वां काननान्तं मुहुरपि सरसं लोकयन्त्यः क्वचित् ते
वेणुध्वाने श्रुते त्वद्गुणकथनपरा रेमिरे प्रत्यहं ताः ॥१॥

श्रीमन् देवेश गत्वा वनतलममले वृक्षमूलेऽथ तिष्ठन्
मोदाद् व्यत्यस्तपादं मृदुलरमुरलीं नादयन् सादरं त्वम् ।
तावन्मारेषुखिन्नास्त्रिदशयुवतयो निर्विकारा मृगाद्या-
श्चासन् कम्पेन हीनास्तरव उरुशिला विद्रुतास्तच्छ्रवेण ॥२॥

श्रुत्वा वेणुध्वनिं ते पशुपयुवतयो वेणुभुक्तावशेषं
लब्धुं बिम्बाधरापूरितममृतरसं सूरपुत्रीं समेत्य ।
तत्तीरे सैकतीं तां हिमगिरितनयामार्चिचंस्तद्व्रतान्ते
वस्त्राण्याधाय तीरे जलविहृतिरसासक्तचित्ता बभूवुः ॥३॥

तावद् भक्तार्तिहारिन् सरितमयि गतो बालिकानुग्रहार्थं
त्वां दृष्ट्वा लज्जया तास्त्ववनमितमुखीष्वाशु धृत्वाम्बरौघम् ।
तीरस्थं चातिरूढश्चलदलममलं पूरयन् वेणुनादं
मोदादेव न्यगादीरयि सुदृश इहागत्य धत्ताम्बराणि ॥४॥

त्वच्चित्तास्त्रास्तरुण्यो निजपटहरणेऽत्युत्सुका अप्यकाण्डा-
दत्यन्तं मोहमग्ना गिरमिति मृदुलामुक्तवत्यो भवन्तम् ।
कृष्ण त्वं देहि वस्त्राण्ययि तव चपलं युक्तमीदृङ् न कर्मा-
दः श्रुत्वादाः स्मितं त्व गिरमपि कुरुतातान्जलेर्बन्धमित्थम् ॥५॥

तीरं चारुह्य तन्वीस्तदनु कृतवतीरञ्जलिं वीक्ष्य दत्वा
वासांसीत्थं न्यगादीरयि विदितमिहाकांक्षितं वः कृशाङ्ग्यः ।
तत् कालिन्दीतटं वक्ष्यति समुचितमतोत्तरं चन्द्रिकाभि-
र्युक्तं भूयः प्रयाते सति भवति ततो निर्गतास्ताश्च हृष्टाः ॥६॥

कारुण्याब्धे कदाचित् त्वयि गतमनसां विप्रपत्नीजनानां
कामं सम्पूरयिष्यन् सह निजसखिभिः सङ्गतो दूरदूरम् ।
कान्तारं तत्र तृष्णादिभिरतिविवशान् वीक्ष्य गोपालबालां-
स्तानन्धोयाचनार्थं प्रति यजनपरान् बाडवान् प्राहिणोस्त्वम् ।।७।।

विप्रानेत्यार्भकौघास्तव वचनमशेषं विभो ज्ञापयित्वा
कष्टं मूकत्वमाप्तैस्त्वयि खलु विमुखैर्धिक्कृतास्तैर्ययुस्त्वाम् ।
त्वद्वाचा ते पुनश्च द्विजकुलजनुषां धर्मदारान् प्रणम्य
त्वामुक्त्वा याचमानास्तदनु ययुरिमे स्वस्वहस्तैर्धृतान्नाः ।।८।।

एका भर्त्रा निरुद्धा तव पदमगमच्चिन्तयन्ती तदा त्वां
शेषास्त्वां न्यस्तबाहुं प्रियसखगलतस्सर्वलोकाभिरामम् ।
दृष्ट्वा भिस्सां ददुस्ते त्वमपि पुनरिमाश्चानुगृह्य प्रहिण्वन्
भुक्तो विप्रैर्नुतोऽभूः पुनरुदितमहत्तत्त्वबोधैः सदारैः ।।९।।

यागद्रव्यं कदाचित् पितृमुखभरितं वीक्ष्य मन्दं ह्यपृच्छ-
स्तातेदं किं क्रतोः साधनमखिलमिदं कस्य यागो मघोनः ।
को वार्थो वर्षणं तत् कुत इह भविता वर्षमाखण्डलात् त-
द्धिङ्नो सत्यं स कार्यो बलिरचलवरायेत्यभाणीस्तदा त्वम् ।।१०।।

श्रुत्वैतन्नन्दमुख्यास्तव खलु वचनं युक्तियुक्तं बलिं तं
दत्त्वा गोत्राय तोषं पुपुषुरचलरूपस्तमश्नन् भवांश्च ।
इत्थं प्रोचे बलिं पश्यत गुरुमहिमानं गिरेरश्नतोऽस्ये-
त्युक्त्वा भूयोऽपि नेमुर्गिरिमवनिसुरांश्चाव मां मारुतेश ।।११।।

१८

श्रुत्वा वृत्तस्य शत्रुर्निजमखविहतिं दर्पपात्रः स्वपत्नं
क्रुद्धोऽत्रारुह्य तूर्णं करधृतशतकोटिः प्रहर्तुं प्रतस्थे ।
सत्रा पत्नीशपत्नं प्रलयजलधरैः सत्रभुङ् निस्त्रपस्त्वां
सत्रादामित्रलक्षव्रततितिनिशातायदात्रं पवित्रम् ॥१॥

मेघौघैर्भीमरोषक्षुभितमतिसहस्राक्षसाहस्ररूक्षा-
क्ष्युत्क्षेपक्षारितोषर्बुधनिभतटिदाभोगनिर्घोषघोषे ।
धारासम्पातयुक्ते सति च विपुलवर्षोपलासारखिन्ने
गोपौघे पाहि पाहीत्यहह वदति मा बिभीतेत्यभाणीः ॥२॥

मूलादुन्मूल्य गोवर्धनमथ भवता प्रोद्धृते बाहुनास्मिन्
गोपा गोप्यश्च वाचा तव खलु पशवोऽपीयुरस्याश्वधस्तात् ।
विश्वात्मन्नद्रिधारी सह निजसखिभिर्नर्मवादी स्पृशन् गाः
पार्श्वस्था एकदोषाचल इति दिवसान् सप्त सन्तस्थिषे त्वम् ॥३॥

धत्तेऽयं वामहस्ते विपुलगिरिमिदं चित्रमित्थं जनौघे
सस्नेहं भाषमाणे विगलितजलजाले गते मेघजाले ।
वृत्रारातौ च भीत्या द्रवति सति बहिर्निर्गते गोपकौघे-
ऽप्यद्रेः कुक्षेर्निधायाधिकु गिरिमधिकं नन्दितोऽभूः स्वकैस्त्वम् ॥४॥

दृष्ट्वा दृष्ट्वा प्रभावांस्तव खलु नितरामुच्चकैर्गोपलोका
मत्वा त्वां विश्वनाथं तव जननफलं नन्दमेत्यान्वपृच्छन् ।
श्रुत्वा तत्प्रोक्तगर्गोदितमतिबहुमत्यावसंस्तत्र तावद्
गत्वा त्वां तत्त्वबोधात् समुरभिरनमद्वृत्रहन्तास्तगर्वः ॥५॥

गोविन्दाख्याङ्कितं त्वां सुरभिरथ निजैरभ्यषिञ्चत् पयोभि-
    र्देवेशश्चाभ्रकुम्भ्याहृतविमलमहद्दिव्यगङ्गापयोभिः ।
तावत् पूर्णे विभूत्या पशुपवरगृहे त्वत्प्रभावात् कदाचित्
    स्नायन्तं यामुनाम्भस्यहरत जनकं वारुणः पूरुषस्ते ॥६॥

भूयस्ताते त्वया स्वं जलपतिपुरतो धाम नीते बभूवु-
    र्गोपा विश्वेशबुद्ध्या त्वयि तव पदसन्दर्शने बद्धतृष्णाः ।
भूमंस्तावत् त्वया दर्शितममलपदं वीक्ष्य ते मोदपारा-
    वारान्तः क्रीडमानाश्चिरमिदमत उत्तेरुरेतेऽनवेक्ष्य ॥७॥

गोपीनां मारबाणप्रदलितहृदयानां प्रभो साधयिष्यन्
    कामं कामाभिरामः सकुतुकममलं यामुनं काननान्तम् ।
सान्द्रं चान्द्रेण धाम्ना शिशिरितयमुनासैकतं प्राप्य भूयो
    वेणुं प्रापूरयस्त्वं मृदुतरनिनदाकृष्टलोकं सलीलम् ॥८॥

श्रीश त्वद्वंशशब्दं निशि शशधरमुख्यो निशम्याधिकाशा-
    पाशावेशा हि रन्तुं विविशुरथ सकाशं निशान्तान्तरात् ते ।
पादं शुश्रूषयन्त्यः पशुपमृगदृशो जीवितेशस्य काश्चिद्
    गेहे सक्ताश्च काश्चिच्छिशुषु च सकलं प्रोज्झ्य मोहाद् ययुस्त्वाम् ॥९॥

हारं काचिन्नितम्बे गलभुवि रशनां बिभ्रती विभ्रमेण
    व्यामोहात् कापि गोपी कुचतटमपटीकृत्य चाटाटवीं ते ।
अन्यैकामञ्जनेन स्वदृशमथ लिखन्ती परापारयन्ती
    गन्तुं त्वां ब्रह्म यान्ती मम च पदमदो देहि वातालयेश ॥१०॥

१९

भूमन् किं भूरिवाचा तव मृदुमुरलीनादपूर्णे स्वकर्णे
कामिन्यः कामुकान् स्वान् पितृजनतनयादीन् गृहाद्यं च मुक्त्वा ।
पद्भ्यां द्वाभ्यां मृदुभ्यामपि कठिनशिलाकण्टकाद्यैः सुदुर्गान्
मार्गानाक्रम्य वेगात् त्वयि गतमनसो देहतश्चागतास्त्वाम् ।।१।।

तावत् त्वामीश पिञ्छाञ्चितचिकुरभरं पञ्चमीचन्द्रफालं
चञ्चद्भ्रूयुग्ममत्यञ्चितमकरमणीकुण्डलं चञ्चलाक्षम् ।
किञ्चाताम्राधरं पूरितमृदुमुरलीवञ्चिताशेषलोकं
पञ्चेषोस्तेजसां वञ्चकमधिकमलोकन्त ताश्चञ्चलाक्ष्यः ।।२।।

कुन्देन्दूल्लासिमन्दस्मितशिशिरमहस्सञ्चयैस्तत्र नैशां-
श्चन्द्रांशूनेधयन्तं मधुरमुरलिकारन्ध्रलोलाङ्गुलीकम् ।
चन्द्रांशूल्लासिहारावलिलसितमुरस्युल्लसत्पीतचेलं
सुन्दर्यो व्यत्ययाकल्पितपदमनमन् नन्दज त्वाममन्दम् ।।३।।

हाहास्मान् पाहि पाहि ज्वलितमदनदावाग्निसन्तप्तमूर्ती-
र्वेगात् तावत्कबिम्बाधरभरितसुधावारिपूराभिवृष्ट्या ।
कालाम्भोदद्युते तापितनिखिलजगत्तापहारिन् हरे त्वं
नो चेत् तद्वह्निदग्धा व्रजमृगसुदृशो हन्त चेत्थं जगुस्ताः ।।४।।

कान्तानां कान्तमूर्ते परिधुतनिजकान्तादिकानां नितान्तं
क्लान्तानां कामभीष्मोष्मभिरधिकजवायानतः काननान्ते ।
श्रान्तानां तापशान्त्यै कृतमतिरपि सन्तापहारिन् हरे श्री-
कान्त त्वं दन्तकान्तद्युतिलसितमुखः प्रत्यभाणीः प्रतीपम् ।।५।।

कामिन्यः स्वागतं वः किमु गहनवने वेगतो धावनाद् वः
पादं किं किं क्षतं पङ्कजदलमृदुलं मोदितोऽहं कृशाङ्ग्यः ।
युष्माकं दर्शनेनाधिकसुकृतवतीनां जगत्सुन्दरीणां
युष्मद्वृत्त्यालपमातं त्वपि नहि मुदितो नन्दजोऽसौ भवामि ।।६।।

वामा हेयाः कथं वा स्वयमभिपतिताश्चाभिरामाः सकामा
वामा वामा मतिर्मे तदपि खलु सतीनां तु सङ्गप्रसङ्गे ।
या वामाः स्वप्रियाणां पदपरिचरणादौ प्रकामं विकामा-
श्चेमा वामाः पतेयुः परपुरुषसकामाश्चिरं नारकेषु ।।७।।

सश्रद्धं श्रूयतां मे वच इह सुदृशो निर्धनं निर्दयं वा
निष्कामं नर्मलापादिषु नयनविहीनं जळं वा विरूपम् ।
कान्तं क्लान्तं च साध्वी त्यजति नहि कदाचित्तदस्मात् समेत्या-
वासं स्वं स्वं प्रियान् स्वान् परिचरणमुखैः सादरं प्रीणयध्वम् ।।८।।

श्रुत्वा ते तत्तु वाक्यं मुखविधुगलितं तप्ततप्तास्तरुण्य-
स्तप्ताम्बवासिक्तसप्ताश्वकखरकरसन्तप्तमालत्यवस्थाः ।
त्रस्ता किं किं सुधांशोर्विषमविषझरीति क्षणं ता हृदन्तः
स्मृत्वा धृत्वा कथञ्चित् किमपि धृतिभरं प्रत्यवोचन् भवन्तम् ।।९।।

मा भेमाः कामसीमच्युतविषमशराघातसम्मुह्यमाना
वामा वामाक्षरैर्मोह्य पुनरपि कामाभिरामातिकामाः ।
प्रेमाब्धे कामदे त्वय्यपि रमणमुखान् मामकान् प्रोज्झ्य याता-
श्चेमास्त्वाभूचुरित्यादिकमव स तु मां कृष्ण वातालयेश ।।१०।।

२०

भूमन् भूयोऽपि गोप्यस्तव निरसनभीत्यैवमूचुर्भवन्तं
जीमूतः सन्त्यजेत् किं गणमतिविवशं चातकीनां स्वनाथम् ।
स्तोमं किं कैरवाणां स्वशरणमिह लोके तदीशः कलापो
हा मा मेमं जनं सन्त्यज बत पतयालुं हरे त्वत्पदाब्जे ॥१॥

यद्वद्यच्छत्यभीष्टं निजचरणजुषां भक्तबन्धुः स विष्णु-
स्तद्वन्नः काममापूरय सदय विभो तत् कृतं नो यदीमाः ।
मुक्त्वा कामज्वरार्ताः सुवपुरिदमशङ्कं परब्रह्मरूपं
युक्त्वा त्वां कृष्ण कामं वयमहह भवत्सङ्गरूपं भजेम ॥२॥

तावत् त्वं मेघकान्तिर्मुहुरिति विलपन्तीं च बाष्पं वमन्तीं
भूयस्त्वां लोकयन्तीं वदति किमयमित्यन्तरा निःश्वसन्तीम् ।
गाढं तापं वहन्तीं व्रजयुवतिततिं वीक्ष्य कारुण्यसान्द्रः
प्रारब्धाः कामिनीभिः सह विपिनतले कामलीलां विधातुम् ॥३॥

कालिन्दीतीरदेशे लसितशशिकरस्यन्दसंराजमाने
गोपीनामुत्तरीयैः कृतरतिशयने मोहने सन्निषण्णः ।
गोपीर्नर्मोक्तिसंस्पर्शनहसनमुखैश्चुम्बनैर्लेखनैर्वा
गाढाश्लेषैश्च सङ्गैः स्मररसजलधौ सारसाक्षीर्न्यमाङ्क्षीः ॥४॥

वस्त्राक्षेपादिनोज्जृम्भितमदनरसं विश्वलोकाभिरामं
वक्त्रेन्दूत्सर्पिमन्दस्मितशिशिररुचं बद्धघर्माम्बुलेशम् ।
यत् त्वामाश्लिष्य बिम्बाधरगलदमृतं तेऽन्वभूवन् यथेष्टं
दुष्प्रापं पङ्कजाक्ष्योऽमृतमिव भगवन् धन्यधन्यास्ततस्ताः ॥५॥

गोविन्दानन्दरूप त्वयि रमति भवत्प्रेयसीभिः समं ताः
प्रापुर्गर्वं महान्तं मयि मयि रमते माधवोऽयं ह्यमायम् ।
लावण्यं मे सुपूर्णं गुणगणपरिपूर्णाहमित्थं समस्ता-
स्तावत् त्वं राधयान्तर्दधिथ हृदि तदा हीनया दर्पदोषैः ॥६॥

वेगादन्तर्हिते त्वय्यथ विपिनतले घोषयोषावली स्व-
प्राणेशे विप्रयुक्ते शशिनि कुमुदिनीवाकुला दीनदीना ।
भूयस्त्वां मार्गयन्ती गहनगहनके मार्गितं वेदमार्गै-
र्मोहात् पृष्ट्वा च पृष्ट्वा तव तु तरुमुखान् वृत्तमित्थं चचार ॥७॥

दिष्ट्याशोक त्वया त्वत्किसलयमृदुपादः पुमान् किन्नु दृष्टः
कष्टं हा केतक त्वं किमु विपिनतलेऽलोकयः किं नु कृष्णम् ।
पुष्टः पूर्वं दयाभिः समधिकमधुना निष्ठुरैः कर्मभिः सं-
पुष्टो दृष्टः स चेत् त्वं वद पृथुलभवन्मञ्जरीपुष्टगन्धः ॥८॥

हन्तादर्शि त्वयारग्वध किमुत भवन्मञ्जरीमञ्जुविद्युत्-
कान्तिप्रोल्लासिपीताम्बरपरिलसितः कोऽपि वा कृष्णमेघः ।
किं मौनी वर्तसे त्व चलदल भवतालोकि किं कोऽपि मर्त्यः
किञ्चासौ त्वद्दलप्रोल्लसदुदरतलो मन्मनोधैर्यचोरः ॥९॥

भोभोस्त्वत्कुड्मलाभां जयति बत युवा बाहुमूलेन कोऽपि
क्रीडान्तःपातिनारीजननवनखरेखावता हे पलाश ।
किं किञ्चालोकयस्त्वं कुरबक भवतः पार्श्वमागात् समर्थः
किं वा त्वत्कोरकौघप्रतिभटरदसंशोभितः कोऽपि मर्त्यः ॥१०॥

पद्माक्षं पद्मिनि त्वं कमपि तरुणमालोकयः कानने किं
दृष्टः किं कोऽपि मर्त्यः कुवलय भवता त्वत्प्रभानीलकेशः ।
इत्थं चैतन्यहीनानपि शिखरिमुखान् प्रश्नयन्त्यो विचेरु-
श्चिरं त्वद्वृत्तमेताः स तु गुरुपवनागारनाथाव मां त्वम् ॥११॥

२१

एवं त्वां मार्गयन्त्यः पशुपयुवतयो यामुने चेष्टितं ते
तीरे भूयोऽनुचक्रुः किल तदनु तया राधयाना प्रपेदे ।
गर्वात् त्वन्मुक्तयाथो वनभुवि च समं ताः समन्ताच्चिरं त्वा-
मन्विष्यावीक्ष्य चन्द्रेऽस्तमयति सरितस्तीरमापू रुदन्त्यः ॥१॥

हा हास्मान् प्रोज्झ्य यातः क्वचन बत भवान् पाहि पाहि प्रभो ते
देहं सन्दर्शय त्वं सरसपरचिदानन्दरूपं सुरूपम् ।
आश्वस्मभ्यं सुकेशं सुदृशमयि सुनासं सुगण्डं सुकण्ठं
सूरोबाहुं सुतुन्दं सुकटिमथ सुसक्थं सुजानुं सुपादम् ॥२॥

कारुण्याब्धे त्वमेना मुहुरिति विलपन्तीश्च सङ्कीर्तयन्ती-
स्तावत्कान् सद्गुणौघान् दृढतरमयि सम्भावयन्तीर्विभो ते ।
गात्रं लावण्यपात्रं विमलतरहृदा स्फीतभक्तीर्निरीक्ष्य
प्रादुर्भूतस्तदग्रे स्मितरुचिविलसद्वक्त्रचन्द्रस्तदानीम् ॥३॥

दृष्ट्वैतास्त्वां पुरस्तान्मृदुतरविशदस्मेरसान्द्राननाब्जं
लब्ध्वा जीवं परेताः स्वमिव रभसमुत्थाय गत्वा भवन्तम् ।
चक्रुः किं किं न मोदादयि भवति विभो कापि गोपी कराब्जं
धृत्वा ते सन्निधाय स्वककुचकलशे हृष्टरोमा बभूव ॥४॥

अन्या धन्यान्यबाहुं निजगलभुवि ते वेष्टयन्ती तदानीं
धन्यं रोद्धुं स्वकीयं किमिव गलतलोत्सर्पिणं प्राणवायुम् ।
अन्यां धन्यां रिरंसुं सुदृशमपि गतं मां विधूयातिखिन्नां
वन्यां का वा स्पृशेत् त्वां परुषमिति सुदूरे स्थितान्या ददर्श ॥५॥

कृष्ण त्वं मे वस्त्रं मुष्णन् कितव हृदगमः शिक्षणीयो हि चोर-
स्तिष्ठेत्युक्त्वाश्रजाते भुजयुगमकरोद् बद्धमन्यातिधन्या ।
निर्ह्रीः संगृह्य वक्त्रात् तव किल तरुणी कापि ताम्बूलपूगं
निक्षिप्य स्वे मुखाब्जे मुदमभजदतीवाकुला प्रेमभारैः ॥६॥

श्रुत्वा तासां वचस्त्वं प्रणयकलहसान्द्रं रसार्द्रं समस्तं
दृष्ट्वा तन्नर्मकर्म प्रणयरसभरापुष्टचेतास्तदानीम् ।
प्रत्येकं सारसाक्षीः सरससरसमालक्ष्य संश्लिष्य चुम्बं-
स्तुष्टः सप्ताश्वपुत्रीतटनिकटमगाः साकमाभिः प्रियाभिः ॥७॥

उत्तुङ्गोरोजवस्त्रैर्विरचितशयने सन्निषण्णं भवन्तं
मुग्धाङ्ग्यः प्रोचुरित्थं सुवदन करुणा कीदृशी मादृशीषु ।
केचित् सर्वत्र केचिच्छरणमुपगतेष्वात्तकारुण्यसारा
लोके खल्वीदृशाः स्युः कतिचिदिति निशम्येत्यभाणीस्तदा त्वम् ॥८॥

मा मा नीलारविन्दच्छदरुचिरदृशः प्रेमभाराकुलेऽस्मिन्
काठिन्यं शङ्कयतां मय्यपि मयि मनसो वोऽनुवृत्त्यै मयेदम् ।
लोलापाङ्ग्यः कृतं तत्पुनरपि शृणुतास्मत्प्रिया भक्तबन्धो-
र्यत् प्रेमास्याप्रमेयं भवति मम तु युष्मासु तत् सन्निधानम् ॥९॥

तस्मात् पद्मायताक्ष्यो विहरत विरहातङ्कहीनं निशासु
स्निग्धास्वब्जप्रभाभिस्त्विति तव वचसा मोदभाराकुलाभिः ।
स्निग्धाभिः कामिनीभिः सह विपिनतले रासलीलां विधातुं
पश्चादारब्धवांस्त्वं स तु पवनपुराधीश मां पालयेथाः ॥१०॥

२२

श्रीश श्रीकेशपाशातुरितशिखिशिखाशेखरैः शोभमानं
श्रीमद्भालेन्दुफाले विलसिततिलकं नीललोलालकास्यम् ।
श्रीमद्गण्डोज्ज्वलत्कुण्डलमुरसि लसत्तारहारप्रतानं
श्रीमत्पीताम्बरावेष्टितमनुकलये रासलीलाकुलं त्वाम् ॥१॥

तावत् स्त्रीमण्डलेऽत्युज्ज्वलकटकमुखैर्मण्डनैर्मण्डिताङ्गे
गाढं बद्ध्वा पटेन स्तनकलशभरं मण्डलाकारसंस्थे ।
हेमाभाशेषगोपीयुगलमिह चरन्नन्तरा तप्तहेम्नां
मालान्तस्स्यूतनीलोपल इव भगवन् लेसिथानेकरूपः ॥२॥

श्रुत्वैतां रासकेलिं रसभरललितां नारदाद् देवपाली
तत्केल्यालोकनोद्यद्बहलरसमहेलालिभिः प्रज्वलन्ती ।
पुष्टामोदं समागाद्दिवि ललितमुखव्रीलिताब्जप्रभाभिः
क्षिप्रं सन्मण्डनामण्डितनिजतनुभिर्बद्धहेलाभिदाभिः ॥३॥

तावत् त्वत्पाणितालप्रमिलितपदपाते चलत्पादभूषा-
नादापुष्टे क्वणत्कङ्कणकटकमुखोद्यज्झणत्कारजुष्टे ।
स्थानप्रभ्रष्टकेशप्रगलितसुममाले वलद्धारजाले
चार्वंसालम्बिकम्रारुणकरकमले श्रोणिलोलद्दुकूले ॥४॥

रासक्रीडोत्सवेऽस्मिन् विलसति विचलत्कुण्डलोल्लासिगण्ड-
　व्याबद्धस्वेदलेशे कलरवमुरलीनादसम्पूरिताशे ।
देवाः सम्मुच्य देवेश्वर सुमनिचयं मोदमग्नाः सयोषा
　आसन् चित्रार्पिताङ्गा इव विगतमनोवृत्तयस्त्वन्निलीनाः ॥५॥
कान्ता गोपालकान्ता चिरविहरणतान्ता निमीलद्दृगन्ता
　कान्तेऽसान्तेऽब्दकान्ते श्रमजलरुचिरा कापि लीना परं ते ।
काचित् ते चञ्चलाक्षी भुजजलजमरं सञ्चुचुम्ब प्रमोद-
　प्रोद्यद्रोमाञ्चदेहाञ्चितमतिविवशा मीनकेतोर्विहारैः ॥६॥
गण्डं गण्डे निधाय स्वकमथ विलसत्कुण्डले तावके का-
　प्यर्णोजाक्ष्यापिबत् त्वन्मुखभृतममृतं नागवल्लीदलोत्थम् ।
अर्णोजाक्षातिवाचा किमु भवति परब्रह्मरूपे प्रमोदात्
　तन्वङ्ग्यः किन्न चक्रुः पुरुसुकृतवशाद्धन्यधन्या ध्रुवं ताः ॥७॥
प्रायो गीते च वाद्येऽपि च बत विरते केवलं बालिकानां
　लोको लोकैकबन्धो परिषदि नटनं मोदमत्तो व्यतानीत् ।
नाजानादेष नीवीं किमपि च गलितां कुन्तलीं कञ्चुलीं च
　ज्योतिश्चक्रं च जातं किल दिवि सविलम्बं परं किं ब्रुवेऽतः ॥८॥
आनन्दाब्धौ निमज्ज्याजित निखिलजगद्रासलीलां समाप्या-
　लोलापाङ्गीः पुनश्च स्मरशरविषमाङ्गीस्त्वदास्याब्जभृङ्गीः ।
तन्वङ्गीर्मञ्जुलाङ्गीः पुरुसुकृतवतीः स्वेदसम्मिश्रिताङ्गी-
　र्धन्यात्मन्नङ्गसङ्गैः पुनरपि सुदतीर्मोदयामासिथ त्वम् ॥९॥

कालाम्भोदाभिरामः पुनरपि च महेलालिभिर्लालिताभिः
कालिन्द्यां केलिभेदैः खलु परिमिलितश्चारु केलिं व्यधास्त्वम् ।
कान्तारान्ते च कान्ताजनशतसहितः कान्तमूर्ते नितान्तं
कान्ते शान्तानिलैस्त्वं परिमलसुमकान्ते व्यालासीः सलीलम् । १० ।

अम्भोजाक्षीरिति त्वं निशि निशि भगवन् संभृतात्यन्तरागाः
सम्प्रीतः काननान्ते पुरुसुकृतवतीः सम्मदाख्ये कृपाब्धे ।
अम्भोराशौ निमज्ज्याजित पुनरपि चोद्धृत्य तस्मात् पुनश्चा-
प्येवं केलिं वितन्वन् गुरुपवनपुराधीश मां च प्रपायाः । ११ ।

२३

एवं लीलाकुले त्वय्यपि युवतिजनैरम्बिकाकाननान्तं
गोपाः प्राप्याम्बिकेशोत्सवमजित निषेव्यास्वपन्नत्र रात्रौ ।
तावत् कश्चिद् भुजङ्गस्तव जनकममुं संदशन् गोपघातै-
र्नो मुञ्चन् स्पृष्टमात्रस्तदनु तव पदा रूपमाप स्वकीयम् ॥१॥

भूमन् विद्याधरोऽहं मुनिवचनबलाद् वाहसात्मा बभूव
प्राग्वेदानीमहो ते पदकमलपरिस्पर्शनाच्छोभनात्मा ।
एवं स्तुत्वा च नत्वा गतवति खचरे नन्दगोपादिगोपै-
र्मोदादाश्लिष्यमाणः पुरमगमदतो मोहनात्मा भवांश्च ॥ ॥

भूयो रामेण युक्ते त्वयि रमति(?) वने स्त्रीजनैर्वल्लवीस्ता
दूरान्निन्ये खलात्मा धनदसहचरः शङ्खचूडस्ततस्त्वम् ।
तासां श्रुत्वा विलापं सपदि खलममुं प्राप्य हत्वाग्रजाय
प्रादास्तन्मौलिरत्नं तदनु पुरमगाः प्रेयसीभिः समेतः ॥३॥

भद्रात्मानं भवन्तं भवनमुपगतं तावकीनं निहन्तुं
भद्रात्मानं भयोनं भृतकवरमरिष्टाभिधं भोजभर्तुः ।
हत्वाभद्रं सुभद्रं जगति बहुलमापूरयन् भद्रमूर्ते
भद्रं मे देहि भद्रावरज भवभयातीतमानन्दसान्द्रम् ॥४॥

विश्वेश त्वत्सकाशं पिशितभुगुपविश्याश्वरूपः स केशी
विश्वं निर्घातघोरैः सकलमपि परिक्षोभयन् शब्दभेदैः ।
विश्वासी भोजवंशेशितुरधिकमशेषेशितुस्ते भुजान्त-
श्चिक्षेपाङ्घ्रिं तदा तं निजपदमनयो निर्दयं मर्दयंस्त्वम् ॥५॥

देवेशाद्यास्तदानीं प्रमुदितहृदया देव देवेश्वरं त्वां
देवाः सम्मुक्तदेवद्रुमसुमनिचयास्तुष्टुवुः केशवाख्यम् ।
तावत् तुष्टाव वीणाधरमुनिरपि ते वासुदेत्वमुक्त्वा
भोजेन्द्रायाथ चैनं पितृवधनिरतं वारयंस्त्वां प्रयातः ॥६॥

गोपैर्नैलायनक्रीडनविधिनिरते त्वय्यटव्यां कदाचिद्
व्योमाख्यो व्योमचारिप्रमथनकुशलः कोऽपि दैत्यः समेत्य ।
गोपांश्चोरायितो गा अपि खलु पिदधे प्रापयित्वा गुहासु
द्वाराण्यासां दृषद्भिस्तदनु स भवताज्ञाय चेदं हतोऽभूत् ॥७॥

कंसस्त्वां नारदोक्त्या व्रजभुवि निवसन्तं समाकर्ण्य दीर्ण-
स्वान्तस्तूर्णं प्रहिण्वन् गुणगणपरिपूर्णं ततो गान्दिनेयम् ।
आनेतुं धन्वयागच्छलत इह भवन्तं ततस्त्वद्विलोक-
प्रोद्यद्भूरिप्रलोभः स च मुदमभजद् भक्तवर्योऽप्रमेयाम् ॥८॥

गच्छन् सोऽप्यच्युत त्वां पथि महितरथेनाथ चिन्तां वितन्व-
न्नित्थं द्रक्ष्यामि किं तं परपुरुषशरीरम्भमाहो भजेयम् ।
किं वा वक्ष्यत्ययं मामिति सरणिमतिक्रम्य वृन्दावनस्थो
नन्दंस्त्वत्पादमुद्राङ्कितभुवि विलुठन् मूर्ध्न्यधात् तद्रजांसि ।।९।।

भूयः सायं स गोपालयचयममलं वीक्ष्य हृष्टः प्रविष्टो
गेहं तेऽलोकयत् त्वां बलमपि च गवां दोहनालोकलोलम् ।
सायंस्नानाभिरम्यं धृतशितिवसनं पीतचेलं दधानं
स्मेरास्यं भूषणैर्भूषितनिजवपुषं लौकिकैर्लोकरम्यम् ।।१०।।

दूरादेवावतीर्णं मणिमयरथतस्त्वां नमन्तं सगान्दो
गाढं संश्लिष्य पाणिं दधदजित भवान् प्रापयन् गेहमेनम् ।
मोदात् सम्पूज्य पित्रा सह सखिषु समावेद्य सन्देशमेतत्-
प्रोक्तं राज्ञोऽस्वपत् तन्निशि पवनपुराधीश संरक्ष मां त्वम् ।।११।।

२४

श्रुत्वा ते यानवार्तां तदसहनतया गाढमार्ता विलापं
चक्रुर्गोप्यः किमेतत् कथमिव विसृजेन्नन्दजोऽस्मान् कृपालुः ।
किं दैवं चैवमासीदिह खलु बत नः किन्तु कुर्मः पतित्वा
किं वह्नौ किन्तु पीत्वा विषमसव उपेक्ष्या इहेत्यादिकं ताः ।१।।

प्रातः प्रस्थातुकामः शमयितुमतुलं तापमासां व्यमुञ्च
श्रीमंस्त्वं गान्दिनेयं तदनु स सुदृशः सान्त्वयंस्त्वद्वचोभिः ।
वेगादायामि युष्मत्सविधमयि भवेत् सङ्गमश्रीर्मयैवे-
त्येवंरूपैस्ततस्त्वं पितृमुखपशुपालान्वितोऽगाः सरामः ।।२।।

गेहात् त्वय्याशु गोपीजनविमलमनोभिः शताङ्गेन गोपा-
नोभिश्चानुप्रयाते गतवति यमुनां तज्जले गान्दिनेयः ।
स्नायंस्त्वां तत्र दृष्ट्वा त्रिशशिरयोन्मज्ज्य दृष्ट्वा रथेऽपि
प्रीतो मज्जन् जलान्तः पुनरपि परमं पूरुषं त्वां ददर्श ॥३॥

स्तुत्वा त्वां तदा दृष्ट करकलितगदाशङ्खपङ्केरुहारिं
भक्त्या भोगीन्द्रभोगोपरि परिलसितं सच्चिदानन्दरूपम् ।
मग्न. कैवल्यसिन्धौ चिरतरमविलोक्याथ रोमाञ्चिताङ्गः
क्षिप्रं प्रापद्भवन्तं पुरसुकृतनिधिर्विस्मितः सस्मितास्यम् ॥४॥

मध्याह्ने त्वं वयस्यैः सह लघु मधुरामाविशन्नत्र भुक्त्वा
कुत्राप्यारामदेशे कृतवसतिरतो निर्गतो राजमार्गम् ।
गत्वा तत्रस्थनारीजननयनसमापीतसौन्दर्यसारः
कृत्वा मोदं महान्तं जनहृदि भगवंश्चेरिथ त्वं कटाक्षैः ॥५॥

दृष्ट्वा कञ्चित् कठोरं रजकमथ पटीं प्रार्थयन् धिक्कृतोऽस्य
क्रुद्धः शीर्षं विभिन्दन् गतिमपि ददिवान् धन्यधन्यां परात्मन् ।
सश्रद्धं वेषयोग्यं तव खलु ददतं वायकं वीतदोषं
तुष्टः सम्प्रापयंस्त्वं निजपदममलं मालिकाग्रं समागाः ॥६॥

मालाभिर्मानितस्त्वं बहुनुतिवचनैश्चापि मालाकृतास्य
प्रादा भक्तिं वरिष्ठां गतिमपि विचरन् प्राप्य कुब्जां सलीलम् ।
लिप्त्वाङ्गेष्वङ्गरागं सकुतुकमनया दत्तमेनां गृहीत्वा
हस्ताभ्यामुन्निनेथ त्वमियमपि जगत्सुन्दरी सम्बभूव ॥७॥

भूमंस्त्वत्सङ्गमोत्कां पुनरुपगतिवाचा विमुञ्चन् मृगाक्षी-
माविष्टोऽत्यन्तकोलाहलमुखरितदिक्चक्रवालां पुरीं त्वम् ।
यातः कोदण्डशालां वरधनुरमलं पूजितं हन्त गृह्णन्
वेगादारोपयिष्यन् स्तनितनिभरवाघूर्णिताशं ह्यभाङ्क्षीः ॥८॥

श्रुत्वा त्वद्ध्वस्तचापध्वनिमथ जहृषुर्निर्जरा भोजराज-
स्त्रास्तोऽभूद्रक्षिवृन्दं त्वमपि च धनुषः खण्डयुग्मेन पिष्ट्वा ।
दृष्टः शिष्टैश्च दुष्टैरपि खलु सरसं जातकम्पश्च भूयः
पश्यन् लक्ष्मीं पुरस्याजित सह सखिभिर्वाटिकां सायमागाः ॥९॥

वाचा राज्ञः प्रभाते सति बहुविधवाद्यानि घुष्यत्सु मल्ले-
ष्वासीने मञ्चमध्येष्ववनिपनिवहे हर्म्यगे नन्दगोपे ।
कंसे सौधं प्रविष्टे त्वमपि कुवलयापीडनागेन्द्ररुद्धं
रङ्गद्वारं गतोऽभूर्बलमुखसहितः पाहि मां मारुतेश ॥१०॥

२५

हस्त्यारोहप्रणोदप्रकुपितमदहस्तीन्द्रहस्ताग्रकृष्टः
क्षिप्तस्तेनोर्ध्वदेशं पदभुवि पतितः कुम्भमाहत्य तस्य ।
प्रक्रीडन् पुच्छमाकृष्य च भुवि बत तं पातयित्वास्य दन्ता-
वुद्धृत्य त्वं सजीवं सकुतुकमगमः साग्रजो रङ्गदेशम् ॥१॥

दन्तं स्कन्धे दधानं जलधरपटलीकान्तिकान्ताङ्गशोभा-
सङ्कृष्टस्वान्तनेत्राः खलु सकलजनाः साग्रजं त्वां विलोक्य ।
सन्तुष्टा मेनिरे ते पुरुसुकृतनिधिं स्वं स्वमात्मानमद्धा
सङ्क्रुद्धौ मल्लवीरौ तदनु नृपगिरा योद्धुमाप्तौ भवन्तौ ॥२॥

चाणूरेणाभियुध्यन् झटझटिति मिथो निष्ठुरैर्मुष्टिघातैः
पातैरुत्थापनोद्भ्रामणहननसमाकर्षणैर्बन्धमोक्षैः ।
एवं नानाविधं त्वं रणमिह कृतवान् मुष्टिकेनापि रामो
लोकास्तत् प्रेक्ष्य गन्तुं ह्यनुचितमृधमारब्धवन्तस्तदानीम् ।।३।।

तावच्चाणूरमेनं करकमलपरिभ्रामणभ्रष्टजीवं
भूमौ सम्पातयामासिथ स च हलिना मुष्टिकोऽभूद्विनष्टः ।
तावद् दुष्टैर्दधावे द्रुतमथ भयतो नष्टशिष्टैस्ततोऽसौ
भोजेन्द्रो रुद्धतूर्यः समशिषदजिताहन्तुमार्यान् पितॄंस्तान् ।।४।।

सर्वव्यापिन् भवन्तं गमयितुमनसं दूरतो भोजराजं
सौधस्थं चोत्पतंस्त्वं प्रसभमजित संगृह्य सम्मर्द्य गाढम् ।
भूमौ तं पातयित्वा तदुपरि पतितोऽभूस्तवोपर्यपि स्व-
र्वास्युन्मुक्तः सुमौघः स च नृपतिरगाद्भीतियोगेन मुक्तिम् ।।५।।

पिष्ट्वा भ्रातृष्टकं त्वं पुनरपि नृपतेस्तातमाप्तः सदारं
नत्वा कृत्वोग्रसेनं नृपमजित यदून् मोदयन् कामदानैः ।
दत्त्वा नानाविधार्थं व्रजमथ विसृजन् नन्दमुख्यान् सखायं
भक्तं लब्ध्वोद्धवं तं प्रमुदितहृदयस्तत्र पुर्यां न्यवात्सीः ।।६।।

गत्वा सान्दीपनिं तं कतिपयदिवसैः सर्वविच्चापि सर्वा
विद्याः संगृह्य तस्मै त्वमथ सबलो दक्षिणार्थं कृतान्तात् ।
दत्त्वा नीतं तनूजं सरसि मृतमितो नादयन् पाञ्चजन्यं
धिष्ण्यं कारुण्यभारैर्विवशहृदहिनोरुद्धवं गोपिकासु ।।७।।

गत्वायं सायमार्यस्तव चरितसुधासारपूर्णं व्रज त्वद्-
वृत्तान्तैर्मुक्तबाष्पं भृशमथ रमयामास नन्दं सदारम् ।
दृष्ट्वा प्रातस्तरुण्यो मणिमयरथमायानमाशङ्क्य तेऽद्धा
त्यक्त्वा कृत्यानि गत्वा व्रजपतिगृहमालोक्य चैनं तमूचुः ॥८॥

श्रीमन् पित्रोर्हितार्थं त्वमिह किमधुना प्रेषितो निष्कृपेण
क्वासौ हा पौरनारीजनहितनिरतः कान्त हा हा प्रपायाः ।
आलापाश्लेषसङ्गादिषु परमसुखं ज्ञापयित्वा पुराब्धौ
मोदाख्ये पातयामासिथ विरहमहावह्निमध्येऽधुना नः ॥९॥

रासक्रीडाविलोलं च्युतचिकुरभरं स्वेदलेशैर्मनोज्ञं
रूपं सन्दर्शय त्वं सकृदपि च समालिङ्गितुं दीनबन्धो ।
उक्त्वैवं निःश्वसन्त्यो मुहुरपि विलपन्त्योऽन्तरा चिन्तयन्त्य-
स्त्वद्वृत्तान्तं वमन्त्यो नयनयुगलतोऽश्रूणि ता मोहमापुः ॥१०॥

एष्यामि द्रागिदानीं मदनुपगमनं केवलं कार्यभारा-
न्मामा शोकाग्निमग्ना भवत विरहतस्तापहा वोऽहमस्मि ।
एवं विज्ञानसारैरपि तव वचनैः सान्त्वयंस्ताश्च राधां
सोऽगात् तद्भक्तिभूम्ना जनितबहुमतिस्त्वां मरुन्नाथ पायाः ॥११॥

२६

सैरन्ध्र्याः प्राप्य वासं स्मरविवशमतेः सोद्धवोऽद्यागति ते
ध्यायन्त्याः सर्वदा तां भृशमथ रमयामासिथ त्वं यथेष्टम् ।
भूयः पृष्टा वरं त्वन्निधुवनमवृणोत् सा पुनश्चाथ तस्यै
ज्ञातज्ञेयं सुरर्षेर्ददिथ सुतमुपश्लोकसंज्ञं रमंस्त्वम् (?) ॥१॥

अक्रूरावासमेत्योद्धवबलसहितोऽभ्यर्थितः सादरं त्वं
भक्तेनानेन चैनं पुनरथ विसृजन् हस्तिनं पाण्डवानाम् ।
वृत्तं वन्यागतानां कुसृतिमपि च वैचित्रवीर्यात्मजानां
ज्ञात्वा पुर्यां न्यवात्सीस्तदनु मगधपश्चुक्षुभे कंसघातात् ।।२।।

रुन्धानेऽस्मिन् रुषान्धे खलहृदि मधुरां स्वीयजामातृघाता-
च्छक्राल्लब्ध्वा रथादीन् कतिपयबलशाली भवान् रामशाली ।
हत्वा नीतां त्वयोर्विंशतिमधिकरुषाक्षौहिणीं तेन भूयो
बद्धं रामेण रोषात् पुनरपि बलमानेतुमेनं व्यमुञ्चत् ।।३।।

दुष्टोऽयं पुष्टरोषः पुनरपि च पुरेवारुणत् त्वां चमूभि-
र्दुष्टारातेः सरामः समहरदखिलांस्तद्बलौघान् भवांश्च ।
इत्थं चाक्षौहिणीषु त्रिशतयुतनवत्येकसंख्यासु नष्टा-
स्वस्यात्रात्यष्टियुद्धैर्यवनपतिरगान्म्लेच्छकोटित्रयेण ।।४।।

त्वद्वाचा त्वष्टृसृष्टे निजजनमखिलं पत्तने सिन्धुमध्ये
नीत्वा त्वं योगशक्त्या तदनु यवनपेनानुयातः प्रधावन् ।
भीत्येवाग्रे तिरोभूरयमपि मुचुकुन्देन पादाहतेन
प्लुष्टः सुप्तेन तत्र त्वमपि नरपतेराविरासीः पुरस्तात् ।।५।।

दृष्ट्वा त्वां दिव्यभूषायुधलसिततनुं निःस्पृहायान्यवस्तु-
ष्विक्ष्वाकूत्थाय नानानुतिवचनपरायाथ भक्तिं वरिष्ठाम् ।
दत्त्वा मुक्तिं च गत्वा पुनरपि मधुरां तत्र सैन्यानि हत्वा
रुद्धः सैन्यैः पुरेवाध्वनि मगधनृपेणाद्रवो भीरुवत् त्वम् ।।६।।

गत्वा त्वं विश्वकर्मप्रकटितबहुवैचित्र्यमत्राब्धिमध्ये
शक्राद्यैर्दत्तसम्पत्समुदयमखिलं तत्पुरं द्वारकाख्यम् ।
तत्र स्वैरं न्यवात्सीस्तदनु ददुषि रामाय वाचा विधातुः
पुत्रीं स्वां रेवते क्ष्माभृति समजनि तद्घोषपूर्णा पुरी ते ॥७॥

श्रुत्वा श्रुत्वा गुणांस्ते त्वयि खलु नितरां रागभारं वहन्ती
ज्ञात्वा चैद्यप्रदानोद्यममथ सुमुखी रुक्मिणो रुक्मिणी सा ।
पुत्री भीमस्य तप्ता द्विजवरमहिनोत् त्वां समाख्यातुमेतद्
गत्वा त्वद्धाम विप्रोऽप्ययमथ भवतैवाच्युताभ्यर्चितोऽभूत् ॥८॥

ऊचे त्वामेवमस्या गिरमयमहमेषाहृता त्वद्गुणैः प्राक्
चेदीशो हर्तुमिच्छन् किल सहजगिरा वर्तते श्वः खलो माम् ।
नाथ त्वं मां प्रपायाः सकरुण यदि मां सन्त्यजेः सन्त्यजेयं
जीवं मे नात्र शङ्केत्यथ निजमवदः कामतापं तदुत्थम् ॥९॥

तुष्टेनानेन भूयो रथवरमधिरुह्याविशन् कुण्डिनाख्यं
ज्येष्ठाद्यैश्चानुयातः क्षितिपतिकृतपूजोऽवसः सा च विप्रात् ।
श्रुत्वा त्वद्यानमत्र प्रमुदितहृदया निर्गतायां निशायां
गत्वोमां तां च नत्वा वरमथ सुदती त्वत्पतित्वं ययाचे ॥१०॥

आलीमध्ये लसन्तीं गिरिदुहितृगृहादागतां तां नृपाणा-
माली वीक्ष्याङ्गजार्त्या परिषदि विकृतिं हन्त कां कां न भेजे ।
तावत् त्वं गच्छसि त्वं क्व नु सुमुखि वदेत्याशु तामेत्य गृह्णन्
पाणिं यानेऽधिरोप्याहितरणमजयोऽत्रानुगः क्ष्माभृदोघम् ॥११॥

युद्धे त्वं हन्तुमिच्छन्नपि सुततनुगिरा रुक्मिणं तं विरूपं
कृत्वा मुक्त्वा च गत्वा पुरमथ सुदृशं लालयन्नेकदास्याः ।
चित्तं संशोध्य वक्रोक्तिभिरतिमधुरं चाधरं वल्लभायाः
पीत्वा पीत्वा कुचान्ते कृतशयन हरे मारुताधीश पायाः ॥१२॥

२७

अर्काल्लब्धं कदाचिन्मणिमथ भवता याचितं तेऽवितीर्णं
सत्राजित् स्वं स्यमन्तं क्वचिदहनि ददौ स्वानुजे मण्डनार्थम् ।
धृत्वैनं स्कन्धदेशे स च खलु मृगयां प्राप मांसभ्रमात्त-
द्रत्नेऽहंस्तं प्रसेनं हरिरमुमवधीज्जाम्बवानात्तरत्नः ॥१॥

लोकास्त्वां लोकनाथं मणिहरमनुसृत्याथ सत्राजिदुक्ति
प्रोचुः कष्टं ततस्त्वं निजजनसहितोऽन्विष्य दृष्ट्वा प्रसेनम् ।
कान्तारान्ते मृतं तं हरिमपि कपिपादाङ्कितेनाध्वना तं
यातोऽभूर्जाम्बवन्तं व्यजनि च समरश्चाष्टविंशत्यहान्तम् ॥२॥

बुद्ध्वा तेनाथ दत्तां सुदृशमपि मणिं संप्रगृह्यानुगृह्णन्
वृद्धं सत्राजितेऽदा मणिमथ ददिवान् सोऽपि रत्नेन साकम् ।
तुभ्यं भामां स्वपुत्रीं भुवनजनमनोमोहिनीं लज्जितात्मा
लक्ष्यं प्राप्य प्रहृष्यन् गहनमतिरदास्तं मणिं तस्य च त्वम् ॥३॥

स्निग्धां तां सत्यभामां रमयति भवति प्लोषवार्तां तदन्ते
श्रुत्वाहो पाण्डवानां गतवति च कुरून् गान्दिनेयादिवाचा ।
हत्वा सत्राजितं तं शतधनुरहरद्रत्नमत्रातिखेदाद्
दृष्ट्वा भामां गतां त्वां शतधनुमवधीः सा च हृष्टा तदासीत् ॥४॥

रत्ने शङ्कीव रामः पुनरथ मिथिलामाविशन् शिक्षयित्वा
तं कौरव्यं गदायां तव पुरमगमत् त्वद्‌द्वयेनाथ यातम् ।
अक्रूरं तं समानीय च बत कृतवर्मान्वितं प्रेरणात् ते
सत्राजिन्मृत्युमूलं धृतमणिमधुनो रत्नशङ्कां जनानाम् ॥५॥

दृष्ट्वाथो याज्ञसेन्या वरवरणविधिं सत्यभामासमेतः
कृत्वेन्द्रप्रस्थमेषां द्विपपुरि निवसन् पाण्डवानां पुनश्च ।
त्वद्वाचा भद्रमूर्ति तव खलु सहजां फल्गुने भिक्षुरूपे
भद्रां हर्तर्यतः क्रोधनबलमनुनीयागमो धर्मजादीन् ॥६॥

तत्र क्रीडन् गृहीत्वा पुनरपि यमुनाकूलतः सूरपुत्रीं
गत्वा त्वं खाण्डवप्रीणितपवनसखः स्वं पुरं तत्र भूयः ।
हृत्वावन्तीं नृपाणां परिषदि निरतां मित्रविन्दां त्वयीमां
बद्ध्वोक्षणः सप्त सत्यां सुतनुमुदवहः सप्तमूर्तिः क्षणार्धात् ॥७॥

भद्रां सन्तर्दनाद्याः खलु ददुरथ तत्सोदरीं तेऽथ लक्ष्यं
दुष्प्रेक्ष्यं त्वं विभिन्दन् मृगदृशमहृथा लक्षणां मद्रपुत्रीम् ।
अष्टावासन् महिष्यस्तदनु वृषगिराकर्ण्य भौमस्य चेष्टाः
कष्टास्तद्धाम भामां दधदजित भवानाविशत् पत्रिपत्रः ॥८॥

भित्त्वा दुर्गाणि कृत्वा मृधमतिभयदं तत्र यातं मुरं तं
युद्धायाम्भोधिमध्यात् कृतविविधरणं पञ्चवक्त्रं कठोरम् ।
हत्वा चक्रेण युद्धागतमथ नरकं हस्तिवीरैर्महद्भि-
र्युध्यन्तं निष्ठुरं तं कुपितहृदकरोश्चक्रकृत्तोत्तमाङ्गम् ॥९॥

भूयो भूम्या नुतस्त्वं सकरुणभगदत्ताख्यपुत्रेऽस्य राज्यं
प्रादाश्चैकं गजं चाप्यजित गमितवान् शिष्टनागान् पुरीं स्वाम् ।
मुग्धाक्षीभौमबन्दीकृतसुभगतमद्व्यष्टसाहस्रसंख्या-
श्चाथौघानिन्द्रमात्रे नरकहृतमदाः कुण्डलं त्वं सभामः ॥१०॥

भामोक्त्याहृत्य देवद्रुममथ विबुधान् द्रोग्धुकामान् स जित्वा
भामागेहे निधाय द्रुममुमुदवहो द्व्यष्टसाहस्रयोषाः ।
भूयो भूरिस्वरूपस्त्रिदशमुनिनुतो लालयंस्तासु केली-
भेदैः सर्वासु तन्वन् दश दश तनुजान् वाध्वगारेश पायाः ॥११॥

२८

त्वत्पुत्रो रौक्मिणेयः क्वचिदहनि हृतः शम्बरेणाथ हत्वा
प्रद्युम्नस्तं च रत्या निजसदनगतः सोऽहरद् रुक्मिकन्याम् ।
तत्पुत्रो रुक्मिपौत्रीमुदवहदमलां रोचनां सोऽनिरुद्ध-
स्तत्रागास्त्वं समित्रः स च हलभृदहन् रुक्मिणं द्यूतवैरात् ॥१॥

त्वत्पौत्रं बाणपुत्र्यां स्वपनगतममुं चानुभूयानिरुद्धं
स्वप्नान्तेऽवीक्ष्य चैनं स्मरशरविवशायामुषायां सखी सा ।
चित्रे संलिख्य यूनः सुदृगवगतमानेष्ट तं योगशक्त्या
रात्रौ तत्रोषया तं सुखमथ रममाणं बबन्धैष बाणः ॥२॥

श्रुत्वैतन्नारदोक्तं प्रकुपितयदुभिस्तत्पुरं शोणिताख्यं
गत्वा तद्द्वारपालं शिवशिव गिरिशं मोहयामासिथ त्वम् ।
कृत्वा युद्धं समिद्धं तदनु स विजितः कामबाणैर्विशाखो
युध्यद्भिर्यादवैस्तत्प्रमथकुलमलं कातरं सम्बभूव ॥३॥

कुम्भाण्डं मन्त्रिवर्यं समहृरदशनैः कामपालस्तदानीं
　जृम्भत्कोपः प्रपेदे रणभुवि धनुषां पञ्चशत्या स बाणः ।
भूयोऽस्मिन् भिन्नचापे गतवति गतवानुज्वरस्त्वज्ज्वरेण
　श्रीमन् वेगाज्जितोऽभूत् पुनरपि युयुधे त्वां समागत्य बाणः ॥४॥

कृत्वा युद्धं त्वयाथो दितिसुतकुमतेः खण्डिते दोस्समूहे
　त्र्यक्षोक्त्या दोश्चतुष्कं त्वयि ददुषि तदा सोऽपि तेऽदात् सहोषम् ।
त्वत्पौत्रं त्वं च सर्वैः सह पुरमगमः स्वं कदचिन्नृगाख्यं
　विप्रामर्षान्निकृष्टाकृतिमजित भवान्मुक्तशापं वितेने ॥५॥

भूमन् स्वेभ्यो जनेभ्यो द्विजपरिचरणं प्रोचिथ त्वं वरिष्ठं
　रामे भूयः प्रविष्टे व्रजकुलमबलासक्तचित्ते मदान्धे ।
हृतानायातकालस्वसृमदमनेऽस्मारमत्यद्भुतात्मन्
　दूतोक्तं पौण्ड्रकीयं वचनमथ भवद्दूषणं चाश्रृणोस्त्वम् ॥६॥

भूयस्तं प्राप्य दृष्ट्वा सह यदुभिरमुं पौण्ड्रकं वासुदेवं
　तावत्काङ्क्षाङ्कितांङ्गं विधुरहमपरः कोऽत्र वा वासुदेवः ।
एवं मन्वानरुद्धा प्रकुपितहृदयस्तस्य चक्रेण भिन्दन्
　शीर्षं तं मित्रकाशिक्षितिपतिमकरोश्चक्रकृत्तोत्तमाङ्गम् ॥७॥

कृत्यायां काशिराजात्मजमहितहरप्रेरितायां युतायां
　त्रस्तैर्भूतैर्दहन्त्यामखिलमपि पुरीं तेऽथ यान्त्यां जनौघैः ।
प्रोक्तोऽपि द्यूततस्त्वं किमपि न चलितः प्राहिणोः कालचक्रं
　पार्श्वस्थं तत्तु कृत्यां नृपतिसुतममुं तत्पुरीमप्यधाक्षीत् ॥८॥

रक्षोघाते पुरा ते कृतमहदुपकारोऽपि दुष्टत्वमाप्तः
कष्टं शिष्टोपरोधी स हि खलु विविदस्त्वत्कलामृत्युकाङ्क्षी ।
कृत्वा मद्यान्धनिद्रायितहलिनि खलस्तत्प्रियास्वप्यथागः
पिष्टोऽभून्मुष्टिघातैः प्रकुपितहलिना निष्ठुरैर्मुक्तजीवः ॥९॥

श्रीमन् रामोऽथ साम्बं कुरुवरतनयामाहरन्तं निबद्धं
कौरव्येण प्रमोक्तुं करिपुरमधिगम्याथ निन्दापरेऽस्मिन् ।
सामोक्त्या धार्तराष्ट्रे निरवधिकरुषोद्धूतहस्त्यालयस्तं
व्यामुञ्चन् धाम यातस्तव गुरुपवनागारनाथ प्रपायाः ॥१०॥

२९

भूमन्नर्कोपरागे पुरकृतकृतवर्मानिरुद्धः सघोषः
प्राप्तः प्रीतः समन्तोपरिसुपरिमिलत्पञ्चकं नाम तीर्थम् ।
भूयस्तत्रावगाह्य द्विजगणपरिमुक्तार्थसङ्घैः समेतः
पार्थाद्यैस्त्वं प्रियाभिस्तव परिमिलिता याज्ञसेनी जहर्ष ॥१॥

त्वत्प्रेयस्युक्तनानाविधतरभवदाहृत्युपायश्रवात् सं-
तुष्टाभूद् याज्ञसेनी तदनु च पशुपान् वीक्ष्य तान् मानयित्वा ।
त्वद्विश्लेषातिशुष्यत्तनुभिरयि विभो वल्लवीभिः सबाष्पं
तत्र त्वं दृष्टमात्रः पुरुकुतुकममूरन्वयासीः प्रहासी ॥२॥

आश्लेषाद्यैः पुरेवाजित पशुपवधूर्मज्जयन् मोदसिन्धौ
विश्लेषार्तिं वदन्त्याः पृथुकुचकलशे राधिकाया न्यलैषीः ।
विश्लेषार्तिं मनागुद्धववचनविनष्टावशिष्टां विशिष्टै-
स्तुष्टस्तासां वचोभिः पुनरपि शमयित्वासु चालीयथास्त्वम् ॥३॥

प्रारब्धे तत्र यागे तव खलु जनकेनाघनाशाय चाघै-
हीनेनाप्यद्भुतात्मन्ननवरतभवत्सन्निधानादिपुण्यैः ।
गोपा गोप्यः पुरावत् सहवसतिसुखं तेऽनुभूय त्रिमासं
याता गोष्ठं समाप्तक्रतुपितृसहितस्त्वं च गेहं स्वमागाः ॥४॥

बन्धक्लेशं विहन्तुं नृपकुलमहिनोन्मागधेनाथ बद्धं
बन्धक्लेशच्छिदे तेऽष्टकशतयुतविंशत्सहस्रप्रमाणम्(?) ।
बन्धुं कञ्चित् ततोऽस्मिन्नपि तव पुरमागत्य तद्याचमाने
बन्धूनां न्यस्तभारं त्वयि मखमशृणोर्नारदात् पाण्डवानाम् ॥५॥

कार्यद्वय्याकुले त्वय्यखिलविजयिनः सप्ततन्तोर्द्वयं तत्
कार्यं साध्यं सभायामिति वदति महत्युद्धवे जातमोदः ।
साकं त्वं बन्धुवर्गैः शमनसुतमितोऽभ्यर्थितस्तेन जेतुं
साकं भीमार्जुनाभ्यां मगधपतिमभूः प्रेषितो विश्वजेता ॥६॥

विप्रव्याजेन गत्वा मगधपमवृथा युद्धमाभ्यां समेतः
क्षिप्रं भीमेन साकं स च खलु युयुधे जातसादे च भीमे ।
दृष्ट्वोपायं त्वया दर्शितमहितममुं दारयत्याशु भूपान्
मुक्त्वादिश्याविर्तुं गां शमनसुतमगाः सार्जुनस्त्वं सभीमः ॥७॥

भक्ताढ्ये राजसूयं कृतवति सवनं धर्मजे भूसुराणां
चित्रं पादावनेजादिकमकृत भवान् भक्तदासः सभायाम् ।
भक्त्या तेऽथाग्र्यपूजां कृतवति सहदेवोक्तिमाश्रित्य भूपे
तुष्टे निश्शेषलोके स तु बत कुमतिश्चुक्षुभे चेदिराजः ॥८॥

स्त्रीघ्नं गोघ्नं गुरुघ्नं कपटपटुममुं गोपकं हन्त कोऽच्यत्
पूजार्हेष्वत्र सत्स्वित्यतिकुपितमतिः सायुधः प्रोदतिष्ठत् ।
तावत् क्रुद्धांस्तु पार्थानरिनिकटगतान् वारयन् स्वारिणा त-
च्छीर्षं भिन्दत्यगात् त्वय्ययमपि भवदैक्यं चिराद्वैरयोगात् ॥९॥

यागे सम्यक् समाप्ते जयति सुररिपुर्धर्मजश्चेति पुण्य-
स्मोदे जाते जनौघे मयविहितसभायां स्थलाम्बुभ्रमेण ।
मूढेऽस्मिन् धार्तराष्ट्रे भ्रमति सति समुज्जृम्भयन् याज्ञसेन्या
हासं कौरव्यशल्यायितममलदृशा पाहि मां मारुतेश ॥१०॥

३०

साल्वे भैष्मीविवाहे यदुवरविजिते व्योमकेशाद् विमानं
सौभं प्राप्य प्रभञ्जत्ययि तव पुरमाकर्ण्य तद्वस्तिनस्थः ।
प्रद्युम्नास्त्राप्रमीताधिकभटजनवीरद्युमन्मन्त्रिणं तं
गत्वा क्रुद्धो न्यरुन्धाः स च तव जनकं माययोत्थं व्यहिंसीत् ॥१॥

क्षिप्त्वा सौभं समुद्रे तमरिमरिनिकृत्तं त्वया तन्वलाथो
युध्यन् कौमोदकीघट्टनविगलदसुर्दन्तवक्त्रो हतोऽभूत् ।
तस्मिन्नप्यैक्यमाप्ते कुरुवरनिकृताया हरे याज्ञसेन्याः
कृत्वानन्तं दुकूलं सकरुण कपटद्यूतकेऽपालयस्ताम् ॥२॥

त्रस्ता दुर्वाससः साशनमभिलषतस्त्वां व्यचिन्तीदनन्ना
गत्वा शाकान्नभुक्त्या मुनिकुलमकरोस्तृप्तिमत् काननान्ते ।
युद्धोद्योगे वृतस्त्वं तदनु च विजयेनात्तदौत्यस्तदर्थं
गत्वा कौरव्यमेनं सकलमपि वदन् धिक्कृतोऽभूः खलेन ॥३॥

क्रुद्धत्वद्विश्वरूपेक्षणचलितजनायां सभायां कुरूणां
क्षत्ता भूत्वार्जुनस्याकुलमलममुमालोक्य मित्रौघघाते ।
उक्त्वा विज्ञानवाक्यान्यजित धृतमहाविश्वरूपोऽस्य शङ्का-
भेत्ताभूर्भीष्मयुद्धे महति सति ततः प्राप्तसादोऽर्जुनोऽभूत् ॥४॥

निशस्त्रत्वप्रतिज्ञां प्रतिघमभिनयन् प्रोज्झ्य चक्र्यन्वधावो
भीष्मं सोऽप्यानमत् त्वां क्वचिदथ भगदत्तस्य नारायणास्त्रे ।
भूषाजाते तवोरस्यरिपिहितरविः प्रार्दयः सिन्धुराजं
नागास्त्रं चाकृथास्त्वं क्षितिमवनमयन् निष्फलं कर्णमुक्तम् ॥५॥

युद्धादौ तीर्थगामी स खलु मुसलभृन्नैमिशक्षेत्रमृच्छन्
हत्वानुत्थायिसूतं बत सुतमदसीयं पदे तस्य तन्वन् ।
हत्वा यज्ञद्रुहं पर्वणि कुपितमतिर्वल्कलं स्नाततीर्थो
युद्धान्ते भीमदुर्योधनमृधमशमं वीक्ष्य सोऽगात् पुरीं ते ॥६॥

सुप्तानां स्वात्मजानां गुरुतनयकृतं निग्रहं याज्ञसेन्यां
श्रुत्वा सम्मोहितायां त्वमपि सविजयो द्रौणिमापोऽथ पार्थे ।
सत्रा तन्मौलिरत्नेन च तव वचसा ब्राह्ममेतत्प्रयुक्तं
हर्तर्यस्त्वं पुनश्चौत्तरजठरमगात् तच्छरो गर्भहान्यै ॥७॥

तद्गर्भान्तप्रविष्टत्वदरिघृणिविदग्धे शरेऽस्मिन् स भीष्म-
श्चोक्त्वा धर्मान् समस्तान् शमनसुतनृपायागमद् ब्रह्मभूयम् ।
देव त्वं चाश्वमेधैस्त्रिभिरतिमहितैर्धर्मजन्मानमेनं
संयाज्याविश्य धाम स्वकमथ सुदृशो लालयन् सन्न्यवात्सीः ॥८॥

भूमन् विप्रः कदाचित् तव परमसतीर्थ्यत्वमाप्तः कुचेलः
 प्रोचे पत्न्या प्रिय त्वं भज तव सुहृदं माधवं वृत्तिलब्ध्यै ।
एवं क्षुत्पीडयासावपि तदनु भवद्गात्रसन्दर्शनोत्कः
 प्रापत् त्वां प्राभृतार्थं दधदपि पृथुकान् जीर्णवस्त्रैकभागे ॥९॥

भूयस्त्वत्पूजितं तं द्विजमथ रमया वीजितं भीष्मपुत्र्या
 मोदात्कृपार्द्रमग्नं तव वपुरवलोकेन पाणौ गृहीत्वा ।
पूर्वोदन्तं न्यगादीर्गुरुवरगृहिणीचोदितैरिन्धनार्थं
 प्राग्वर्षं काननेऽमर्त्यपि सखिभवता विस्मृतं वाधुनैतत् ॥१०॥

व्रीळालोले कुचेले पृथुकमथ बलादाहरन् मुष्टिना तं
 प्राश्नन् संवारितोऽभूरलमिति रमया सोऽपरेद्युर्विना स्वम् ।
यातो याचे स्म चेद्दास्यति हरिरहमार्यां ब्रुवे किन्नु मार्गे-
 ष्वेवं चिन्तां वितन्वन्नहह मणिमयं गेहमग्रे ददर्श ॥११॥

पत्नीं च त्वत्प्रभावान्मणिकटकमुखैर्मण्डिताङ्गीं स दृष्ट्वा
 स्मृत्वा स्मृत्वा विलासांस्तव खलु नितरां मोदमग्नो न्यवात्सीत् ।
उवत्या मातुश्च कंसप्रमथितसुतषट्कं बलेः सन्निधाना-
 न्नीत्वास्यै तत्प्रदर्श्य स्वपदमनयथाः सोऽव मां मारुतेश ॥१२॥

३१

देवं देव श्रुताद्यं द्विजकुलजनुषं मैथिलं प्राप्य राज्यं
 भूपं चानुग्रहीतुं क्वचिदथ बहुलाश्वं द्विमूर्तिर्द्वयोश्च ।
गेहे यातोऽच्युताभ्यर्चित इह युगपत् कन्दपक्वादिनैके-
 नान्येनान्नादिभोज्यैः सममथ मुदितो मुक्तिमाभ्यामदास्त्वम् ॥१॥

श्रुत्वा विप्रस्य रोदं सुतमृतिविधुरस्यावसो मौनिवत् त्वं
नष्टा अष्टापि पुत्रा विविधमपि जने भाषमाणे स पार्थः ।
गत्वा त्वद्धाम तिष्ठन् नवमसुतमृतौ विप्ररोदं च शृण्वन्
चक्रे मानी प्रतिज्ञामनवितनयो वर्ष्म भस्मीकरिष्ये ॥२॥

अस्त्रौघैः सूतिगेहं द्विजवरसुदृशः सन्निरुध्याथ भूयः
पुत्रे दृष्टे विनष्टे भुवि दिवि च तमन्विष्य चावीक्ष्य पार्थम् ।
नश्यद्दर्पं निवार्याजित शिखिनि पतिष्यन्तमेतेन साकं
विक्रामंश्चक्रवालं ह्यहर उरुतमश्चक्रधाम्ना रथेन ॥३॥

गत्वा दुग्धाब्धिमध्यं फणिवरशयनं दिव्यभूषायुधाङ्गं
शुद्धं चाम्नायमूलं विधिहरमुनिमुख्यैडितं चिन्मयं त्वाम् ।
दृष्ट्वा पार्थेन साकं त्वयि नमति पुमान् द्रष्टुकामोऽनयं भोः
कृष्णामून् विप्रपुत्रान् नयतमिति वदंश्चिरःस्थरूपो ददौ तान् ॥४॥

नत्वा त्वां त्वं सपार्थः क्षितितलमुपविश्याथ विप्राय दत्वा
पुत्रान् विप्रेण पार्थेन च नुतमहिमा सच्चिदानन्दवपुः ।
प्राप्ते विज्ञानसारं तव पितरि विभो नारदात् त्वत्प्रसादात्
त्वत्तो लब्धोद्धवस्तत् स तु सुजनहितायाधुनास्ते बदर्याम् ॥५॥

ये ये भूमन् भजन्ते विमलतरहृदा वीतसङ्गा भवन्तं
तेषां मुक्तिः कराग्रे ध्रुवमजित कदापि च्युतिर्नैव भूयात् ।
केचिच्छर्वादिदेवान् क्षणमुदितमतीन् क्षिप्रकोपानशान्ताः
सेवित्वाथः पतन्त्यत्र तु शकुनिवृताः स्वाङ्घ्रिपद्मानतमूलाः ॥६॥

आविष्कृत्यैकदा धूर्जटिमुरुतरसा वासरैः सप्तमान्वै-
  र्वाचा वीणाधरस्य द्रुतमुदमवृणोच्छ कुबेयोऽखिलानाम् ।
पाणिस्पर्शेन मृत्युं शिरसि दद्रुषि च वीक्षणे तत् तमेवा-
  धावत्यस्मिन् प्रभीतः शिवशिव गिरिशश्चाद्रवत् पृष्ठदृष्टिः ॥७॥

जोषं तिष्ठत्सु सर्वेष्वधिकपरवशे धूर्जटौ ब्रह्मचारी
  प्रादुर्भूयासुराग्रे वदति च भगवन् भोः पिशाचस्य वाक्ये ।
विश्वासस्तेऽस्ति किं मे गिरि यदि तव शङ्काङ्गुलीं मूर्ध्नि कुर्वि-
  त्युक्तः स्पृष्टोलनाङ्गोऽमृत बत भगवंस्त्वत्पराचां क्व भद्रम् ॥८॥

भूमन् सारस्वतैस्तैर्मुनिवरनिवहैः प्रेषितो ज्ञातुकामै-
  र्मूर्तित्रय्यां महद्भिर्भृगुमुनिरधिकां सत्त्वतां सोऽथ दृष्ट्वा ।
धातुर्भर्गस्य कर्म स्वगुणसमुचितं सुप्तमङ्के रमाया-
  स्त्वां निघ्नन्नङ्घ्रिगाथं द्रुतमथ भवता वन्दितोऽभून्मुनीन्द्रः ॥९॥

भूमन् सर्वं क्षमस्वोरसि मम तव यत् पादचिह्नं तदत्र
  श्रीवत्साख्यान्वितं भूषणमिति कलये नित्यमेवं त्वयोक्तः ।
सोऽगात् सन्तुष्टचेता मुनिवरनिवहाश्चैतदाज्ञाय तं त्वां
  सेवित्वा मुक्तिमापुर्ननु सकलजनैः सेवनीयस्त्वमेव ॥१०॥

विष्णो दुर्वारगर्वान्धितनृपतिकृतक्ष्माभरध्वंसनार्थं
  कृष्णो भूत्वाथ कृत्वा खलजनविहतिं शिष्टरक्षां तदन्ते ।
पुष्णन् द्वेषानुरागप्रणयभयवशात् त्वद्गतस्वान्तनॄणां
  विश्वात्मन् मोक्षलक्ष्मीं मम च दिश विभो वायुगारेश मोक्षम् ॥११॥

३२

कृष्ण त्वदङ्घ्रिभजनं भयहारि मन्ये
        मग्नस्य मर्त्यनिवहस्य भवाब्धिमध्ये ।
यस्त्वत्परः स तु चरन्नपि मोहमार्गे
        कुत्रापि न स्खलति तस्य पुनः कुतो भीः ॥१॥

यद्यत् करोमि भगवंस्तनुवाङ्मनोभि-
        स्त्वत्प्रेरितो भवति तत्तदिहार्पयामि ।
त्वद्दत्तकर्मनिवहः श्वपचोऽपि लोकं
        शुद्धं करोति विमुखस्त्वयि नैव विप्रः ॥२॥

भीरन्यतोऽस्ति ननु मानसकल्पितोऽन्य-
        स्तेनैवयच्चिन्तनपरो भयमाशु जह्याम् ।
मायाहृते हृदि न भाति तथा ततोऽस्या
        नाथं भजन्नभय एव भवेच्च भवत्या ॥३॥

भक्तेर्जनिस्तदभिवृद्धिरपीह लभ्या
        त्वत्पादसेवकजनाश्रयतस्ततो मे ।
तत्सङ्गतिं कुरु तदाश्रयदिलोर्मिषड्भि-
        स्त्वत्कीर्तनैर्भवति भक्तिरहो द्रढिष्ठा ॥४॥

मुक्तिप्रदासु सरणिष्वधिकादरोऽहं
        भक्तावनन्तमहिमन्नवतारलीलाः ।
नित्यं च नामनिवहांश्च पठन् द्रुतात्मा
        नृत्यन् रुदन् वदन् हास्यपरश्चरेयम् ॥५॥

भूतानि भूतमयमानुषतिर्यगादीन्
　शत्रून् समांश्च सुहृदो भवदात्मबुद्ध्या ।
तुष्ट्यानमान्यथ ममेति भवत्परस्य
　भक्तिर्विभक्तिरपि मुक्तिरपीश सिद्ध्येत् ॥६॥

त्वच्चिन्तनामृतरसाधिकपानतृप्त-
　चित्तस्य मे क्व नु तृडार्तिरपि क्षुधार्तिः ।
इष्टेषु तुष्टिमपि शोकमनिष्टजाले
　त्यक्त्वा चरेयमिह मायिकतावबोधात् ॥७॥

भूमंस्त्वदैक्यमयचिन्तनयोग्यताद्य
　भूतेषु नो यदि ममास्तु भवत्यमेयम् ।
प्रेम त्वदीयहितताद्यथवा त्वदर्चा-
　दास्यादरं दिश ततोऽप्यहमुत्तमः स्याम् ॥८॥

आवृत्य रूपमयि ते विमलां क्षिपन्ती
　जीवान् स्वकर्मविवशान् व्यसनेषु माया ।
मां माभिभूदयि पुरा त्वयि भक्तिरेका
　मायाजयाय कुशलेत्यवदत् प्रबुद्धः ॥९॥

दुःखानि जन्तुषु विलोक्य विरक्तबुद्धि-
　र्लब्ध्वा गुरोःकरुणया तव तत्त्वबोधम् ।
त्वज्जन्मकर्मकथनोदितभक्तिभूमा-
　विद्यां तरेयमनिलेश भवत्प्रसादात् ॥१०॥

३३

कर्माणि वेदविहतानि फलानपेक्षं
त्वय्यर्पितान्यनुचरन्नुचितानि यानि ।
नैष्कर्म्यमागमविरुद्धविधौ ममेच्छा
मा भूद्विभो कुरु दयां भगवन्नमस्ते ॥१॥

त्वत्क्षेत्रसङ्गतिविधौ धृतकौतुकं मे
पादं कुरुष्व करमर्चनपुष्पलोलम् ।
त्वन्मूर्तिदर्शनविधौ नयनं च जिह्वां
त्वत्कीर्तने तव कथाश्रवणे श्रवं च ॥२॥

शूद्रा स्त्रियस्तव कथाश्रवणाविहीनाः
सर्वेऽपि तेऽजित भवन्त्यधिकं दयार्हाः ।
त्वद्ध्यानकीर्तनमुखेष्वधिकारमाप्ता-
स्तन्वन्ति हा क्षितिसुरा न हि तानि दृप्ताः ॥३॥

पापो ह्ययं निजकुवृत्तिविधानकामः
श्रीकृष्ण राम इति नामजपं करोति ।
भ्राता सदा मम हरिं भजते किलाद्ये-
त्येते हसन्ति सरसांस्त्वयि हन्त कष्टम् ॥४॥

श्वेतं कृते मुनितनुं तपसा भजन्ते
त्रेतायुगे मखतनुं ह्यरुणं यजन्ते ।
श्यामं युगेऽन्यति(?) भजन्ति नरोऽत्र मार्गै-
र्नीलं कलौ नुतिभिरेव भजन्ति तं त्वाम् ॥५॥

कालः कलेरयि जयत्ययमत्र यत् त्वां
नाम्नां जपेन भजतां प्रददासि मुक्तिम् ।
जाताः कृतादिषु कलौ किल कामयन्ते
ह्या जन्म तत्र जनितं परिपाहि मां त्वम् ॥६॥

भक्ताः कलौ द्रमिलभूषु ततोऽधिकाः स्युः
कावेरिकादिसरिदन्तरवासिनस्ते ।
मां चैतदन्तरजमप्ययि किञ्चदञ्चत्-
स्नेहं त्वयि भ्रमय मा भगवन्नमस्ते ॥७॥

पश्यन् वृषद्रुहममुं स पुरा परीक्षि-
द्धन्तुं कलिं व्यवसितोऽपि न चावधीत् तम् ।
स्मृत्वा गुणांशमिह नामजपादिनैव
सिध्येद् गतिर्द्रुतमसौ भवदीयभीरुः ॥८॥

एकादशी च तव नामजपश्च साळ-
ग्रामार्चनं च तुलसी च सरिच्च गीता ।
गायत्र्यपीह गतिदा लघु गोपिका चे-
त्याहुर्बुधाः कलियुगेऽस्तु रतिर्मदर्हे ॥९॥

कृत्यान्युपेक्ष्य सकलान्यपि सर्वथापि
यस्त्वां सदा भजति तस्य नहि प्रपीडा ।
आत्मन्यृणत्रयकृतास्यविकर्मजातं
चित्तस्थितो नुदसि यन्मरुदीश पायाः ॥१०॥

३४

स्नेहं विमुच्य सुहृदादिषु दत्तचित्ता-
श्चेतोहरे त्वयि निरीक्ष्य जगत् समस्तम् ।
मायाविलासमयि केचिदहो भजन्ति
त्वां योगिनो वयमपि प्रणुमो भवन्तम् ॥१॥

क्षुत्तृड्विलोपरतजन्तुषु पूरुषो हि
विज्ञानवत्त्वत इनः सुलभं न लोके ।
तज्जन्म चात्र च सुहृद्रिपुरस्ति चात्मा
स्वस्यैव यस्त्वयि रतः स सुहृत् परोऽरिः ॥२॥

उर्व्याः क्षमां पवनतो विषयाप्रसक्ति
निर्लेपतादि वियतो जलतोऽमलत्वम् ।
सर्वान्नभोजनविधावनवद्यताद्यं
गृह्णन्ति मारुतसखाद् भवदात्मनिष्ठाः ॥३॥

इन्दोः कलोपचयहानिवदत्र वेत्ति
वृद्धिक्षयौ च वपुषस्तु न चात्मनस्तौ ।
अम्ब्वादिबिम्बितविरोचनवच्छरीरे
ऽप्येकत्वमात्मन इहाजित वेत्ति विद्वान् ॥४॥

स्नेहान्मृतो मृगयुकृत्तसुतेषु पत्न्या
साकं कपोत इव नैव भवेत् सुविद्वान् ।
सोऽस्त्याप्तमेव शयुवत्पुनरप्यगाधो
भूयात् समुद्र इव भृङ्गवदात्तसारः ॥५॥

मोहात् पतङ्ग इव तेजसि योषिदादौ
ज्ञो नो पतेद् भ्रमरवद् धनवृद्धिमोहात् ।
नाशं गतो नहि भवेदयमम्बुजाक्ष्या
नो बध्यते गज इवाच्युत हा करिण्या ॥६॥

अर्थौघमेष न तु सञ्चिनुयात् तमन्यो
हर्तेव हा मधुहरो मृगवन्न मुह्यात् ।
त्वद्गीतितोऽन्यपरिगीतिभिरेष नश्येत्
सक्त्या रसेन बळिशे झषवत् परात्मन् ॥७॥

सुप्यान्निराशमतिरेष तु पिङ्गलाव-
द्भूतव्ययोगत उपैति लयं न योगी ।
पत्रीव चात्तपललः कुररः पुनश्च
मुक्त्वा चरेद्बहुमतिं शिशुवत् प्रहृष्टः ॥८॥

कन्यैकशेषवलयस्त्विव वर्ततेऽसा-
वन्योन्यघोषरहितोऽन्यदयं त्वदात्मा ।
नो वेत्ति राजगमनं शरकृद्वदन्य-
गेहेऽहिवद् वसति मूषिकमन्दिरेषु ॥९॥

यत् त्वत्कृतं जगदिदं क्षपयस्यथ त्वं
त्वय्येव चेत्युपदिशत्ययमूर्णनाभः ।
त्वच्चिन्तनं कलयते भवदीयरूप-
मित्थं स पेशकृदहो विदुषो मुमुक्षोः ॥१०॥

विड्भस्मकात्मतनुरेकगुरुर्विवेकं
  धत्ते विरक्तिमपि सात्र भवत्परस्य ।
इत्थं बुधा गुरुमुखोदितमुक्त्युपाया
  मुक्तिं व्रजन्ति कुरु तादृशमीश मां त्वम् ॥११॥

मद्देहमोहमहह त्यज मारुतेश
  यद्वा कुरुष्व पदपङ्कजसेवकं माम् ।
मुक्तिप्रदास्यजजनिं द्रुतमारुरुक्षुं
  भ्रष्टं न कुर्वजित मामव मारुतेश ॥१२॥

३५

निष्कामधर्मपरिशुद्धहृदः स्वरूपं
  शुद्धं तु ते परचिदात्मकमीश भूमन् ।
नित्यं निरामयमनन्तमहःप्रपूर्णं
  निष्कल्मषं खलु विदन्ति बुधा महान्तः ॥१॥

यस्त्वत्कृपाबलवशेन गुरोः सकाशात्
  सद्बोधमीश लभते स भवत्यवश्यम् ।
प्राक्कर्मसंस्कृतिकृतं भ्रममाशु मुञ्चन्
  प्रापञ्चिकं बत भवान् परचित्सुखात्मा ॥२॥

तस्मादमुं च कुरुतात् करुणापयोधे
  त्वत्प्राप्तियत्ननिरतं परिमुक्तसङ्गम् ।
त्वत्प्राप्तितोऽन्यमखिलेश न वेद्म्युपायं
  मत्क्लेशहानिविधये भगवन् नमस्ते ॥३॥

यद् ब्रह्मणोऽपि न सुखं द्विपरार्धहानौ
त्वत्तो भिया निवसतः खलु सत्यलोके ।
तत् का कथा पुनरधर्मकृतादरणां
तच्छिन्धि बन्धमज मे करुणैकसिन्धो ॥४॥

याथार्थ्यतो मयि न बन्धविमोचने ते
ते शक्तियुग्मरचिते त्वियती भिदा स्यात् ।
तद्धर्मिणोरनुभवन् विषयानथैक-
स्तिष्ठंस्तनौ नहि परः स हि निर्व्यथात्मा ॥५॥

जीवद्विमुक्तगतिरीदृगितीश किं वा
वाचा फलं नियमिनामपि कृच्छ्रसाध्या ।
सेयं तथापि सुलभा लघु भक्तिमद्भि-
स्तेनास्य मे प्रदिश भक्तिभरं वरिष्ठम् ॥६॥

शास्त्रेषु केचिदमितेषु कृतप्रयत्ना-
स्त्वां नो विदन्त्यहह ते खलु वन्ध्ययत्नाः ।
तैर्नोक्तमीश तव जन्मकथादि सच्चि-
द्रूपं च कारुणिक मा कुरु तादृशं माम् ॥७॥

यादृग्विधस्त्वमिति नो किमपि प्रभूमन्
जानामि यद्यपि भजेऽजित चैद्यवैरिन् ।
स्नेहोऽधिकस्त्वयि सदा भवदङ्घ्रिदासैः
सौहार्दमप्ययि ममास्तु तव प्रसादात् ॥८॥

यद्यल्लभेऽहमखिलं त्वयि चार्पये तत्
त्वद्गेहमार्जनमुखं मम कर्म चास्तु ।
तं त्वां नमामि तपनानलबाडवाद्ये-
ष्वद्यच्चतुर्भुजमहं बहुभक्तिभूमा ॥९॥

ऐश्वर्यं दुरापमपि ते व्रतहोमपूर्वै-
स्त्वत्सङ्गमेन परमेतदगुश्च गोप्यः ।
भक्तेषु भक्तिमधिकां प्रशशासिथास्तां
भक्तिं परां मम च देहि मरुत्पुरेश ॥१०॥

३६

आदावनन्तमहिमन् कमलोद्भवः सन्
मायावृतो निखिलजीवमयोऽप्यसि त्वम् ।
सोऽहं तु भक्तिमयसत्त्वधुतान्धकारः
प्राप्स्यामि ते तु कृपया परचिन्मयं त्वाम् ॥१॥

सत्त्वोत्कटोऽपि रजसा तमसाभिभूतो
मर्त्यः क्वचिद् भ्रमति हा विषयप्रसक्तः ।
तद्बोधनाय सकलैर्भवदीयभक्तिः
साध्येति हंसवपुषा भवता बभाषे ॥२।

श्रेयांसि सन्त्यपि बहूनि मुनीरितानि
प्राक् कर्मिणां स्वरुचिभेदवशेन भूमन् ।
श्रेयस्सु भक्तिरधिका महितेति सख्ये
प्रोचे भवान् यदिह वर्धय मे सुभक्तिम् ॥३॥

त्वद्भक्तितुष्टमनसः पुरुषस्य चाशा
निष्कल्मषस्य सकला अपि सौख्यमय्यः ।
अद्धा स्वयं समनुपातिनि मोक्षसौख्ये-
ऽप्यश्रद्ध एष भगवन् किमुतान्यसौख्ये ॥४॥

त्वत्पादभक्तिपरिशुद्धमनास्तु मर्त्य-
स्त्वद्भक्तिभीरुभिरहो विषयैर्न बाध्यः ।
अग्निप्रदग्धतरुवद् वृजिने तु भक्त्या
भस्मीकृते विषयिणां क्व मदः क्रमेण ॥५॥

चित्तार्द्रतां च पुलकं त्वपि हर्षबाष्पं
हित्वा कथं विगतभक्तिरहो विशुध्येत् ।
चित्तं किमुक्तिबहुलैर्भवदीयभक्ति-
शुद्धात्मको भजति चिद्रसमीश शीघ्रम् ॥६॥

ध्यानं निषण्ण इह ते परिशीलयेयं
नासाग्रदत्तनयनो जितवायुमार्गः ।
ऊर्ध्वाग्रभावितमनोम्बुरुहोपरिष्टाद्
ध्यातवारुणाब्जशिखिनः कलयेऽग्निगं त्वाम् ॥७॥

श्यामं सुनीलचिकुरं मकराभकुण्ड-
लालङ्कृतं मृदुलहासविकासरम्यम् ।
श्रीकौस्तुभद्युतिलसद्वनमाल्यहार-
श्रीवत्सवक्षसमहं स विभावये त्वाम् ॥८॥

शङ्खारिपङ्कजगदाङ्कितदोश्चतुष्कं
सम्पूर्णभङ्ग्युदरमावृतपीतचेलम् ।
पङ्केरुहद्युतिपदं परिपूर्णशोभं
पङ्केरुहाक्ष सततं कलये भवन्तम् ॥९॥

केशादिपादमपि वा चरणादिकेशं
ध्यायन्मुहुर्मुहुरथास्यविधौ विधाय ।
चेतश्चिदात्मनि पुनः कलयंस्ततोऽन्य-
न्नो चिन्तयन्निह वसामि मरुत्पुरेश ॥१०॥

३७

ब्रह्म त्वमेव भगवन् परमं पुनस्त्वं
वर्णेष्वकार उरुमन्त्रगणेषु तारः ।
राज्ञां मनुर्मुनिकुले भृगुनारदौ द्वौ
प्रह्लाद ईश दनुजेषु गवां द्युधेनुः ॥१॥

पत्त्रिव्रजेषु विनतातनयोऽस्यनन्तः
सर्पेषु निर्जरसरित् सरितां बलिस्त्वम् ।
ब्रह्मण्यकेषु सवनेषु जपाख्ययज्ञो
विक्रान्तिमत्सु विजयोऽस्यखिलेश भूमन् ॥२॥

भक्तेषु चोद्धववरो बलिनां बलं च
तेजस्विनां तदपि जीवबतां हि जीवः ।
यन्नासि विश्वभुवनात्मक तत्तु लोके
किन्नाम तादृशमहामहिमन् नमस्ते ॥३॥

वर्णाश्रमाद्यखिलधर्ममतीव भक्त्या
कुर्वन् भवत्परतया श्रुतिकल्पितं यः ।
अन्तर्विरागविमले हृदये क्रमेण
सर्वं त्यजन् स लभते भवदात्मबोधम् ।।४।।

भक्तिं विबोधमपि वा त्वरितं लभन्ते
मर्त्यास्तु पुण्यविभवाज्जनिमत्र लोके ।
तत् काङ्क्षति त्रिदिवगः खलु नारको वा
दिष्ट्यात्र लब्धजननं परिरक्ष मां त्वम् ।।५।।

प्राप्तुं त्वदैक्यमिह केवलमाद्रियन्ते
द्राग् ज्ञानयोगमथ कर्मपराश्च केचित् ।
ते प्राप्नुवन्त्यतिचिराय फलं हि तस्य
या भक्तिराशुफलदा त्वयि सा ममास्तु ।।६।।

ज्ञानाय यत्नमतिमात्रमृषिर्निषेध-
त्याकर्ण्य सारतमवस्तु दृढं रतो यः ।
ते भक्तिभूम्नि गतिमेत्ययमाशु चेत-
श्चाञ्चल्यतोऽसुकरमात्मविचिन्तनं ते ।।७।।

त्वज्जन्मकर्मकथनादिषु सादरोऽपि
शक्नोमि हातुमिह नाहमनन्तकामान् ।
यद्यप्ययि त्वयि निधाय मनः क्रमेण
त्वत्कीर्तनाद्युदितभक्तिरुपैमि मुक्तिम् ।।८।।

कृच्छ्रार्जितार्थलयनिर्मलधीर्नृनुन्नः
कश्चिद् वदन्निति पुरा द्विज एष लोकः ।
नो कालकर्मखचरा मम दुःखहेतु-
श्चेतस्त्वशान्तमथ शान्तिपरो गतस्त्वाम् ॥९॥

प्रागुर्वशीं प्रति परं विवशोऽनुभूय
चैळस्तु तामिति वदन् पुनरेष शान्तः ।
यत् स्त्रीसुखं तदतितुच्छमथातिभक्त्या
तुष्टोऽभवद् गुरुमरुत्पुरनाथ पायाः ॥१०॥

३८

त्रैगुण्यभिन्नमिह हीनसमोत्तमं यद्
ज्ञानं च कर्म वसतिः सुखमीश कर्ता ।
श्रद्धा च भोज्यमथ यद्भुवदर्चनाद्यं
नैर्गुण्यनिष्ठमखिलं च भवत्परं तत् ॥१॥

त्वन्न्यस्तबुद्धिरहमारचयंस्त्वदर्थं
सर्वं च कर्म विचरन् प्रति पुण्यदेशान् ।
दस्यौ द्विजे च समधीरपि तिर्यगाद्ये
मुक्तावमानमखिलेष्वपि पूजये त्वाम् ॥२॥

ऐकात्म्यबोधमखिलेषु यदा भजेयं
भूतेषु ते करुणया विशदं तदाहम् ।
एकात्मतामनुभजंस्तव सञ्चरेयं
मे देहि भक्तिपथमस्य निदानभूतम् ॥३॥

तद्भक्तियोगदृढताविधये चिरायुः
साध्यं मयात्र च भवद्भजनं विधेयम् ।
मृत्युजितः खलु मृकण्डुभुवा भटैस्ते
स्वल्पायुषापि भजतैकसमां पुरा त्वाम् ॥४॥

भूयो निनाय मुनिरेष तु पुष्पभद्रा-
तीरे तपांसि रचयन् मनुभेदषट्कम् ।
तावत् प्रभीतवृषचोदितदेवयोषित्-
कामादिभिः परिवृतोऽपि स नाप मोहम् ॥५॥

नारायणे नरसखे त्वयि तस्य पार्श्वं
याते स्तुवन्नधिकभक्तिरसौ मुनीन्द्रः ।
मायाव्यथानवगमान्न्वजितावृणोत्त्व-
न्मायेक्षणं वरमहो खलु चित्रमेतत् ॥६॥

याते त्वयि श्वसनकम्पितमेघमुक्त-
वारिप्रपूर्णभृशघूर्णितसिन्धुमग्ने ।
लोके भ्रमन्नथ जले स तु वर्षकोटी-
र्दीनो ददर्श वटपत्रशयानकं त्वाम् ॥७॥

अङ्गुष्ठदंशिनमथाद्भुतबालकं त्वा-
मङ्गोल्लसत्पुलक एष निरीक्ष्य मोदात् ।
स्प्रष्टुं कुतूहलमनाः सविधं प्रयात-
स्त्वच्छ्वासमारुतजवेन समागतोऽन्तः ॥८॥

वीक्ष्यात्र सर्वभुवनं बहिरेत्य भूय-
स्तत्रेक्षितः स भवता परिरब्धुकामः ।
तत्र त्वयि स्थगितवर्ष्मणि पूर्ववच्च
स्वस्याश्रमेऽभवदयं बहुविस्मितात्मा ॥९॥

गौर्या समं पुरभिदेनमुपेत्य भूय-
स्तस्मै जरामरणहीनतमा(?)नभीष्टान् ।
दत्त्वा बहूनगमदत्र भवत्प्रियार्थं
मूर्तित्रयात्मक तदीश्वर भावये त्वाम् ॥१०॥

सम्भ्रान्त्युपर्युपरि धातुरधोक्षजस्य
त्र्यक्षस्य चापि सदनान्ययि सत्यलोके ।
एनं तदूर्ध्वगतसर्वमनोभिराम-
वैकुण्ठलोकवसतेऽव मरुत्पुरेश ॥११॥

३९

सृष्टिस्थितिप्रलयकारिणमात्तलीलं
स्रष्ट्रच्युतत्रिणयनात्मकमीश भूमन् ।
भक्त्या जगन्मयमहं जगतां निधानं
तद्धेतुभूतमखिलेश्वरमाश्रये त्वाम् ॥१॥

वाचां धियामपि सुदूरगतं परं ते
देवा विदन्ति मुनयोऽपि नहीश रूपम् ।
जानाम्यहं कथमिहाच्युत यद्यपि त्वां
भूयो नमामि भगवन् मम देहि मोक्षम् ॥२॥

अद्वैतमच्युतमनन्तमनाद्यमीशं
निष्कल्मषं नियमिनां हृदयाधिवासम् ।
नित्यं निरामयमचञ्चलमस्तसङ्गं
मुक्तिप्रदं निगमवर्णितमाश्रये त्वाम् ॥३॥

अन्तर्बहिःस्थितमहं निखिलेषु भूते-
ष्वन्धोऽपि सन्ततविचिन्तनतो भवन्तम् ।
सम्पूर्णशोभमनघं तमनन्तशक्ति-
मन्ते द्रुतं व्रजितुमीश कृपां कुरु त्वम् ॥४॥

बुद्धीन्द्रियादिरहितं प्रणवस्वरूपं
शुद्धं विबुद्धमहमव्ययमस्फुटं तम् ।
सच्चिन्मयं गुणविहीनमनन्तरूपं
निष्किञ्चनं खलु सनातनमाश्रये त्वाम् ॥५॥

आनन्दरूपमुपमारहितं तु निर्वि-
कारं निरीहमपि निर्ममम‍ादिभूतम् ।
ज्ञानस्वरूपममलैर्मुनिभिः प्रसेव्यं
वैकुण्ठमीश मनसा कलये भवन्तम् ॥६॥

भूमन्निरञ्जनमहं खलु निर्विकल्पं
न्यूनातिरेकरहितं खलु निष्कळं त्वाम् ।
आधारशून्यमनिशं निरहङ्कृतिं तं
वेदात्मकं परमपूरुषमाश्रये त्वाम् ॥७॥

मायाविकाररहितं खलु योगिगम्यं
मायाविलासरसिकं महनीयकीर्तिम् ।
मायाधिनाथमजितं बहुशो भवन्तं
मायां तरीतुमहमीश नमस्करोमि ॥८॥

निष्कारणं निगमकारणमीश तुर्यं
विश्वैककारणमहं करुणार्णवं त्वाम् ।
सत्त्वाद्यनेकगुणकारणमत्यवर्ण्यं
भक्त्या शरण्यमनिशं शरणं प्रपद्ये ॥९॥

त्वद्रूपमीदृशमनन्तरसं क्व भूमन्
चिद्रूप मौढ्यनिलया क्व मतिर्ममैषा ।
यद्यप्यमुं परमकारुणिक प्रभो मां
मुक्तं कुरुष्व गुरुवायुपुराधिनाथ ॥१०॥

४०

जन्मादि तेऽद्य नहि विष्टपपालनार्थ-
मङ्गीकरोति जननाद्यनुसृत्य मायाम् ।
विश्वं च संसृजति पालयते पुनश्च
तत्संहरत्यपि भवान् पुनरेक एव ॥१॥

तत्तादृशस्य महिमानमहो विभो ते
कः कीर्तयत्यजित यद्यपि कीर्तये त्वाम् ।
बुद्धेस्तु शक्त्यनुगुणं त्वमतः प्रसन्नो
मुक्तिं प्रदेहि जगदीश्वर दीनबन्धो ॥२॥

आद्याय विश्वपतये निगमान्तवाक्य-
वेद्याय पण्डितमनोजलजारुणाय ।
प्राध्याय योगिनिवहैरपि भक्तसङ्घैः
श्लाघ्याय सर्वपुरुषैर्भगवन् नमस्ते ॥३॥

हे लोक सम्प्रणम लोकपतिं विभान्तं
भोः कीर्तयध्वमिह साधु दृढं कवीन्द्राः ।
वेदस्य सारमवतारकथाविलासै-
श्चेतोहरैरखिलपापहरैर्महद्भिः ॥४॥

नामास्य भूरि जपतानिशमङ्ग सन्तः
श्रीकृष्ण राम मधुसूदन माधवेति ।
नामैकमप्यलमहो दुरितानि दग्धु-
मेधांसि किं न दहतीह कणोऽपि वह्नेः ॥५॥

एतत्परं सकलमेव करोति कर्म
यः कायतश्च मनसा वचसा स चात्र ।
लोकं विशुध्य च निमज्जति मोक्षसिन्धा-
वेतं भजध्वमखिला अपि तद्विभूत्यै ॥६॥

जातोऽपि चाजित भवत्यपि जायमानः
श्रीकृष्ण ते नहि गतोऽवसितिं महिम्नः ।
तादृग्विधोऽपि भवदीयकथारतं मां
पारं नयस्व भगवन् भवसागरस्य ॥७॥

काञ्चित् करोषि भगवन् व्यसनाब्धिमग्नान्
काञ्चित् करोषि भगवन्नमृताब्धिमग्नान् ।
काञ्चित् स्वकर्मवशतो गदपीडिताङ्गान्
काञ्चित् करोषि च दरिद्रतयाधिकार्तान् ॥८॥

लीलाविलासमयि वेदितुमीश कोऽपि
नालं तवाच्युत हरे भगवन्नमस्ते ।
लोलायताक्ष विकसत्करुणाकटाक्षै-
र्लोलम्बकान्त हर मामकसर्वतापान् ॥९॥

नारायणाय नरकस्य विनाशनाय
नानाविभूषणविभूषितविग्रहाय ।
चेतोहराय भगवन् बहुशो नमस्ते
चेतोम्बुजे निवस मे मरुदालयेश ॥१०॥

४१

अजित विजितमित्थं तप्तहेमप्रकान्त्या
मणिगणखचितं ते मूर्ध्नि देदीप्यमानम् ।
महिततरकिरीटं माधव त्वत्प्रसादा-
न्मम नयनसरण्यां तिष्ठतादन्त्यकाले ॥१॥

अलिकं च हरे विभो त्वदीयं
नलिनारातिकलास्फुटोपमेयम् ।
ललितं तिलकेन दीनबन्धो
हृदयस्थं भवतान्ममान्त्यकाले ॥२॥

अद्भुतविक्रम भगवन्नद्धा भ्रूवल्लरीयुगाभ्यां माम् ।
निर्भरमेनं प्रहर क्रुद्धस्त्वं नाद्य शङ्कचतां सदय ॥३॥

लसितामलकमलच्छदलसदाकृतिविमलं
खलमानसकुलभीषणमितरेष्वतिमृदुलम् ।
क्षिप माधव तव लोचनयुगलं मयि सदयं
चरमे मम समयेऽजित करुणाकर भगवन् ॥४॥

तिलसुमसमचारुतुङ्गनासं
तव मधुराधरबिम्बशोभमानम् ।
कुरवककलिकाभदन्तरम्यं
मुखकमलं स्फुरतान्ममान्त्यकाले ॥५॥

शङ्खनिभकण्ठभुवि यो विलसमानः
कान्ततरकौस्तुभसमाह्वमणिदीपः ।
शुम्भतु तमोजुषि मदीयहृदि भूमन्
बन्धहर बन्धुरतनो स तु ममान्त्ये ॥६॥

श्रीमत्काञ्चनकङ्कणाङ्गदलसद्रत्नाङ्गुलीयोल्लस-
च्छ्रीमद्बाहुचतुष्कसम्भृतगदाशङ्खारिपङ्केरुहः ।
श्रीमद्धारसुवर्णमाल्यवनमाल्योद्दीप्तवक्षस्थलः
श्रीवत्साङ्क भवान्ममाक्षिपदवीमायातु जीवक्षये ॥७॥

अश्वत्थपत्राकुशमध्यनिलीनलोकं
विद्युत्समानवसनं रशनाभिरामम् ।
हस्तीन्द्रहस्तनिभसक्थिविराजमानं
विश्वेश मृत्युसमये कलये भवन्तम् ॥८॥

जानुद्वयं च युगलं जङ्घयोरपि तावकम् ।
प्राणप्रयाणसमये पापं मे हरतां हरे ॥९॥

ब्रह्मत्र्यक्षमहेन्द्रमुख्यविबुधैरासेव्यमानं परं
कञ्जाभं परिलालितं कमलया ते पादयुग्मं हरे ।
तन्मे भातु हृदि प्रणौमि भगवन् हृत्वा मदीयामयान्
सर्वान् हे गुरुवायुगेहवसते मे देहि मोक्षश्रियम् ॥१०॥

नारायणाख्यकविराजकृतातिरम्य-
नारायणीयमुखनुत्यनुसारतोऽयम् ।
नारायणस्य करुणां तव लब्धुकामो
मूढोऽप्यहं नुतिमकार्षमिमां क्षमेथाः ॥११॥

कृष्णावतारप्राधान्यात् कृष्णीयमिति विश्रुतम् ।
कृष्ण स्तोत्रं तवैतत् तु पुष्णीयाज्जपतां सुखम् ॥१२॥

चतुश्शताधिकं पद्यं स्तोत्रेऽस्मिन् पठतामिदम् ।
यच्छताच्छतमेकैकं धर्मं स्वं कामचित्सुखे ॥१३॥

स्तम्बेरमः पुरहरस्त्वचि[1] तद्वन्मनोहरः ।
कप्प्रत्यये कामदुघा तथैव च पयोदुघा ॥१३॥

अप्प्रत्ययान्तोऽपि तथा विस्तरः प्रकरो[2] भवः ।
विश्नः प्रश्नश्च यज्ञश्च तथा नङ्प्रत्ययो भवेत् ॥१४॥

अन्तगपारगतुरगग्रामगसुपङ्कजादि डान्तपदम् ।
व्याधः श्वासो ज्वालोऽवश्यायः श्लेष एवमपि णान्तम् ॥१५॥

अण्प्रत्यये चित्रकारः कुम्भकार इहोच्यते ।
तथा घप्रत्ययान्तश्च दन्तच्छद उरच्छदः ॥१६ ।

रोगो[3] भोगो भावो घातः पाकोऽपि मार्ग इति घञ् च ।
अद्मरघस्मरसृमराः क्मरचि तथा भङ्गुरादयो घुरचि ॥१७॥

विदुरो भिदुरश्छिदुरो विधुरः कुरजन्त इष्यते शब्दः ।
ववरपीत्वरनश्वरजित्वरसृत्वरगत्वरादिरप्येवम् ॥१८॥

स्थावरो भास्वरः प्रोक्तः कस्वरो वरचीश्वरः ।*
पवित्रादय इत्रान्ता नम्रकम्रादि रान्तकम् ॥१९॥

किन्प्रत्ययान्तश्च पपिर्जगुरिस्ततुरिर्ददिः ।
आधिः सन्धिश्च जलधिर्निधिः किप्रत्ययो भवेत् ॥२०॥

धात्री नेत्रं दात्रं शस्त्रं स्तोत्रं ष्ट्रनि प्रत्ययोक्तं च ।
कां पाठिं कां गणिकां (कां) कृतिमिञ्प्रत्ययान्त इत्येव[4] ॥२१॥

---

१. 'रुष्टचि' क.   २. 'प्रभवो' क.   ३. 'रागो' ख, ङ, च.   ४. 'वम्' ङ, च.

* इतः परं क. ङ. च पाठेषु पङ्क्तिरेका लुप्ता ।

ऋषिः[1] किप्रत्ययान्तः स्यादन्यन्तोऽकरणिः स्मृतः ।
इक्प्रत्यये पचिर्नन्दिर्भवत्यत्त्यादयः श्तिपि ॥२२॥
का(रजन्तास्त्व?रान्ताश्चाप्य)काराद्या इफान्तो रेफ इत्यपि ।
मत्वर्थीयसृथां छान्तो? णिनिर्ग्राही च शायिनी ॥२३॥
णच्प्रत्यये व्यावहासी इन्यन्तः सोमविक्रयी ।
घिनुणन्तः शमीत्यादि ण्वुलन्ता भावकादयः ॥२४॥
नर्तकः खनकश्चेति तथा ष्वुन्प्रत्ययो भवेत् ।
वुन्प्रत्ययान्तो लवको वुञन्ता निन्दकादयः ॥२५॥
थकन्नन्तो गाथकादिः षाकञ्जल्पाक इत्यपि ।
सुभगम्भावुकेत्यादिः खुकञन्तोऽवगम्यताम् ॥२६॥
भावुको वर्षुकश्चैवमुकञन्तश्च का(र?मु)क. ।
ऊकान्तो जागरूकादिः क्लुकनन्तश्च भीलुकः ॥२७॥
क्रुकन् भीरुक इत्यादिस्तृजन्तो भवितैषिता ।
दाता मुण्डयितेत्यादिस्तृनन्तस्त्ववगम्यताम् ॥२८॥
ल्युट्प्रत्ययान्तो भवनं गमनं शयनं यथा ।
ञ्युट् कव्यवाहनादिश्च युचि स्याद् भावनासना* ॥२९॥
ल्युप्रत्यये नन्दनादिः क्विपि भूभृत् सुधीः प्रसूः ।
क्विन्प्रत्यये घृतस्पृग् युक् तथा (दृ?दि)क् तादृगित्यपि ॥३०॥

---

१. 'भूषरिप्र' क. 'ऋषिरिप्र' ख, ङ, च.

---

* कपाठे इतोऽनन्तरं (ललामा?)दिर्म निनन्तो (श्लो० ३२) इत्यारभ्यते ।

नजिङन्तो भवेत् स्वप्नगब्जागोजादयो विटि ।
ण्विप्रत्यये पादभाक् च सोमपा ग्रामया विचि ॥३१॥

अश्वत्थामसुदामादिर्मनिनन्तोऽवगम्यताम् ।
सुधीवा च सुपीवा च क्वनिबन्तोऽभिधीयते ॥३२॥

भूरिदावा प्रपावा च घृतपावा वनिभवेत् ।
विच्प्रत्ययान्तो विज्ञेय उक्थपाःश्वेतपास्तथा ॥३३॥

वनिप् सुत्वा च यज्वा च कजन्तास्तादृशादयः ।
कसुन् विसृप इत्यादि प्रव्रज्यादि क्यपि स्मृतम् ॥३४॥

शप्रत्ययान्त इच्छादिरङि व्याख्या जरा व्यथा ।
जुगुप्सा च बुभुक्षा च बोभूया चेत्यकारतः ॥३५॥

क्तवतुप्रत्ययान्तश्च गतवान् कृतवानिति ।
क्तप्रत्ययान्तः प्रज्ञातः कृतो भूतो वृतो मतः ॥३६॥

मूढो जुष्टो हृतो जातो धृतो नष्टः श्रितो नुतः ।
क्तिन्प्रत्ययान्तः प्रकृतिर्भूतिः शान्तिः श्रुतिर्मतिः ॥३७॥

क्त्वाप्रत्यये भवेद् भूत्वा कृत्वा स्तुत्वैवमादिकम् ।
अनुभूय पराजित्य विगणय्य विहृत्य च ॥३८॥

प्रशमय्य निराकृत्य विनीय ल्यपि तादृशम्* ।
दस्युंकारं खमुञ् प्रोक्तं पायंपायं णमुल् भवेत् ॥३९॥

पवितुं कर्तुमुद्धर्तुं तुमुन्नन्तं च वाचितुम् ।
सांराविणमिनुण्येव ख्युन्याढ्यंकरणं यथा ॥४०॥

---

* इतोऽनन्तरं कपाठे 'बुभूषु' (श्लो० ४२) इत्यारभ्यते ।

अलङ्करिष्णू राजिष्णुर्भविष्णुस्तद्वदिष्णुचि ।
आढ्यंभविष्णुः खिष्णुच्च ग्लास्नुः क्स्नुप्रत्यये भवेत् ॥४१॥
अथुच् श्वयथुरित्यादिरालुच्छ्रद्धालुरित्यपि ।
बुभूषुर्भिक्षुराशंसुर्विन्दुरुप्रत्ययो भवेत् ॥४२॥

उणन्तः कारुरित्यादि[1] क्स्नुर्जिष्णुर्भूष्णुरेव[2] च ।
रुप्रत्यये भवेद्दारुरारुर्वन्दारुरित्यपि ॥४३॥
डुप्रत्ययान्तश्च विभुः खचि तद्वद् भुजङ्गमः ।
खश्प्रत्ययान्तश्च तथा पण्डितम्मन्य इत्यपि ॥४४॥
खलि स्वाढ्यंभवं प्रोक्तं दुराढ्यंभवमेव च ।
खल्प्रत्ययान्तः सुकरो दुष्करो दुर्लभो यथा ॥४५॥
इति कृत्प्रत्ययान्तानां रूपं किञ्चिन्निरूपितम् ॥

इति नवमः परिच्छेदः

दशमः परिच्छेदः

तद्धितान्तसुबन्तानां रूपं किञ्चिन्निरूप्यते ।
ण्यप्रत्ययान्तो दैत्यादिर्नञन्तः स्त्रैण एव च ॥१॥
स्नञ्प्रत्ययान्तः पौंस्नः स्यादण्यौपगव इत्यपि ।
इञ्यौपगविदाक्ष्यादि फकि दाक्षायणादयः ॥२॥
यञ्प्रत्ययान्तो गार्ग्यादिरणि कांसोऽथ यामुनः ।
आक्रूरो वासुदेवश्च नाकुलः काण आर्जुनः ॥३॥

---

१. 'रुप्याशु' ङ. च. २. 'दि कारिष्णुर्भूष्णु' क.

*द्वैमात्रो भाद्रमात्रश्च कानीन इति कीर्तितः ।
ऐरग् भवेच्चाटकैरो गौधेरो ढ्रकि गम्यताम् ॥४॥

छण् पैतृष्वस्रीयस्तद्वन्मातृष्वस्रीय एव च ।
ढञन्तो गार्दभेयादि यति राजन्य इष्यते ॥५॥

घान्तः क्षत्रियशब्दोऽयं कुलीनः खान्त ईरितः ।
यत्प्रत्ययान्तः कुल्यस्तु ढकञ् कौलेयको यथा ॥६॥

माहाकुलीनः खञ्युक्तो दौष्कुलेयो ढकि स्मृतः ।
स्वस्रीयश्छ षुगन्तस्तु मनुष्यो मानुषो यदञ् ॥७॥

काश्मीरकैरलाद्योऽञि गान्धारश्चाणि कौरवः ।
वैनतेयो ढगन्तः स्यादपत्यप्रत्यया इमे ॥८॥

अण् तेन रक्तमित्यर्थे भवेत् काषाय इत्ययम् ।
लाक्षादिभ्यष्ठगत्रार्थे यथा रौचनिकादयः ॥९॥

नक्षत्राद्युक्तकालार्थेऽणाषाढः श्रावणादयः ।
व्रते च शयितर्यर्थेऽण् स्थण्डिलात् स्थाण्डिलो यथा ॥१०॥

अणुद्धृतममत्रेभ्यः कौण्डिकः कालशो यथा ।
तत्र संस्कृतमित्यर्थे मारीचं पायसं यथा ॥११॥

शूलोखाभ्यां यदत्रार्थे शूल्यमुख्यं च तद् यथा ।
दध्नष्ठग् दाधिकोऽर्थेऽस्मिन्नौदश्वि**तिक ईदृशः ॥१२॥

ढञ्प्रत्ययोऽपि तत्रार्थे क्षौरेय इति तद् यदा ।
अण् सास्य देवतेत्यर्थे यथैन्द्रो घनि शुक्रियम् ॥१३॥

---

* 'द्वैमातुरो भाद्रमातुर' इति भाव्यम् । ** 'श्वित्क' इति भाव्यम् ।

टचण् सौम्यं यति वायव्यं शुनासीर्यादिकञ्छयति ।
ढक्प्रत्ययान्त आग्नेयः स्यान्माहाराजिकं ठञि ।।१४।।
समूहस्तस्य चेत्यर्थे काकं वालाकमेव वा ।
वुञ् *गौत्रकौक्षाद्यत्र यञि कैदार्यमिष्यते ।।१५।।
ठञि कावचिकं चेति यनि ब्राह्मण्यमित्यपि ।
तलन्ता ग्रामताद्यास्ते ठक्यापूपिकमुच्यते ।।१६।।
यञ्छप्रत्यययोः कैश्यमश्वीयं च निगद्यते ।
तदस्यायुधमित्यर्थेऽणैक्षवं पौष्पमीरितम् ।।१७।।
तदधीते च तद्वेदेत्यण् वैयाकरणो यथा ।
वुन्प्रत्ययान्ताः क्रमकः पदकः सूक्तको भवेत् ।।१८।।
अस्मिन्नस्ति तदित्यर्थेऽण् बैल्व औदुम्बरो यथा ।
तेन निर्वृत्तमित्यर्थेऽण् साहस्रमिति कथ्यते ।।१९।।
अण् सोऽस्य वास इत्यर्थे(वंदिशः खलु?आर्जुनावस्तु)तद्यथा ।
मतुप् तदस्मिन्नस्तीति यथा पुलिनवत्यसौ ।।२०।।
ड्मतुप् कुमद्वतीत्यादि ड्वलच्यपि च नड्वलम् ।
शाड्वलं चापि तत्रार्थे वलजन्तः शिखावलः ।।२१।।
तेन गृह्यत इत्यर्थेऽण् चाक्षुषः श्रावणो यथा ।
ठक् तत्र भवतीत्यर्थे ठगन्तः कान्थिको मतः ।।२२।।

---

* 'गौत्रक' मिति रूपं चिन्त्यम् ।

[1] वुगन्तं कान्थकं प्रोक्तं त्यबुच्चैस्त्यादिरव्ययात् ।
ञप्रत्ययान्तं विज्ञेयं पौर्वं *दाक्षिणमौत्तरम् ॥२३॥
यत्प्रत्ययान्तमध्यं स्या(ट्ठञन्तः पौर्वशालिकः?ट्ठञि पौर्वाधिकादयः) ।
मान्तो मध्यम इत्येव ठञि पौर्वाह्णिकादयः ॥२४॥
एण्यान्तः प्रावृषेण्यः स्याट्ठकि वार्षिकमिष्यते ।
अण् तत्र जात इत्यर्थे स्रौघ्नोऽयं माधुरस्तथा ॥२५॥
यखञ्प्रत्ययोर्ग्राम्यस्तद्वद् ग्रामीण इत्यपि ।
ठपि प्रावृषिकः शब्दो भवार्थेऽप्येऽपि पूर्ववत् ॥२६॥
स्रौघ्नो माधुर इत्यादि दिश्यगण्यादिकं यति ।
ठञ्यान्तर्गेहिकं चान्तर्मालिकं चावगम्यताम् ॥२७॥
ञ्यप्रत्ययान्तं गाम्भीर्यं ठञ् पारिग्रामिकं भवेत् ।
छान्तोऽङ्गुलीयमित्यादि कनन्तं कर्णिका भवेत् ॥२८॥
ष्ठ(ञ्?न्)पौरोडाशिकं चेति ठञि चाध्यात्मिकादयः ।
तत आगत इत्यर्थेऽण् स्रौघ्नो भवति माधुरः ॥२९॥
ठक्यापणिक इत्यादि भाट्टकं छात्रकं वुञि ।
ठञि हौतृकमित्यादि यति पित्र्यमुदीर्यते ॥३०॥
मयड् व्रीहिमयं चेति, सोऽस्य वासस्तथेत्यणि ।
प्रत्यये माधुरः स्रौघ्नष्ठञ् माहाराजिकं यथा ॥३१॥

---

१. 'वुगन्तः पार्णकः प्रोक्तस्तबकेत्यादिरव्ययात्' क,
'वुगन्तोऽर्णका प्रोक्तस्त्यबुच्चैस्त्यादिरव्ययात्' ख, ङ.

---

* पौर्वशालदाक्षिणशालौत्तरशालानामेकदेशग्रहणमत्र कृतम् ।

३०

वुन् वासुदेवकस्तेन प्रोक्तमित्यणि साधुरम् ।
अण् तेन कृतमित्यैन्द्रं तस्येदमिति कापटम् ।।३२।।

यत्प्रत्ययान्तं रथ्यं स्यात् सैरिकं हालिकं ठकि ।
विकारस्तस्य चाणाश्ममञन्तं चैत्राभानवम् ।।३३।।

मयड् गोमयमित्यत्र तथा पिष्टमयं भवेत् ।
मयट् तिलमयं चौ(ष्ट्रं ?ष्ट्रकं) वुञ् गव्यं यति स्मृतम् ।।३४।।

ठक् तेन दीव्यतीत्यर्थे शालाकिकमथाक्षिकम् ।
ठक् तेन संस्कृतं चार्थे दाधिकं शर्ङ्गवेरिकम् ।।३५।।

ठक् तेन तरतीत्यर्थे स्याद्वैमानिकशैबिकम् ।
ठञि गौपुच्छिकः स्यट्ठन् नाविकस्तद्वदाम्भिकः ।।३६।।

ठक् तेन चरतीत्यर्थे हास्तिको हांसिको यथा ।
ठक् संसृष्टं च तेनेति ब्राह्मिकः शार्ङ्गवेरिकः ।।३७।।

ठग् भवेत् तत्करोतीति तौ दार्दुरिकशाब्दिकौ ।
ठक् स्यात् तद्धन्ति चेत्यर्थे पाक्षिकश्चापि मार्गिकः ।।३८।।

ण्यप्रत्ययस्तदेत्यर्थे पारिषद्यो यथा स्मृतः ।
ठगस्य पण्यमित्यर्थे स्यात् सौर्वाणिकमौक्तिकः ।।३९।।

लवणाट्ठञि विज्ञेयमस्य प्रहरणं ठ(ञि?कि) ।
दाण्डिकः शास्त्रिकष्ठञ्च पारश्वधिक इत्यपि ।।४०।।

याष्टीकोऽपि च शाक्तीक ईकगन्तस्तदा भवेत् ।
आस्तिकष्ठक् तदस्तीति नास्तिकोऽपि च दैष्टिकः ।।४१।।

तदस्मै दीयतेऽर्थे स्याद् गाविको हास्तिकस्तथा ।
नियुक्तस्तत्र चेत्यर्थे ठग्भवेच्छौल्कशालिकः ॥४२।
ठक् तत्र वसतीत्यर्थे *भिक्षुर्नैकटिको मतः ।
यद्भूवेत् तद्वहत्यर्थे रथ्यं युग्यं च तद् यथा ॥४३॥
यड्ढकञ्प्रत्ययान्तौ स्तो धुर्यो धौरेयकस्तथा ।
यत् तत्र साधुः कर्मण्यः सामन्यः सभ्य एव च ॥४४॥
छस्तस्मै हितमित्यर्थे वत्सीयो दन्त्य एव यत् ।
ठक् तेन क्रीतमित्यर्थे यथा साप्ततिकादयः ॥४५॥
वतिः स्यात् तेन तुल्यार्थे विप्रवच्छूद्रवत् तथा ।
त्वतलौ तस्य भावार्थे ब्राह्मणत्वं च शूद्रता ॥४६॥
व्यजन्तो जाल्यमित्यादि तत्सञ्जातमितीतचि ।
स्यात् तारकितमित्यत्र पुष्पितं चेति तद्यथा ॥४७॥
प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचां विधिरिष्यते ।
ऊरुद्वयसमित्यादि जानुदघ्नं च तद्यथा ॥४८॥
कण्ठमात्रं प्रमाणेऽणि पौरुषं च वतुब्विधौ ।
यावत् तावत् कियानादि तयप् पञ्चतयादिकम् ॥४९॥
तस्य पूरण इत्यर्थे डट् स्यादेकादशादयः ।
मडन्तः पञ्चमस्तुर्यस्तुरीयश्छयतोर्विधौ ॥५०॥

---

* ग्रन्थे 'र्थे स्यादयं पुनरान्तिकः' इति दृश्यते, तच्चिन्त्यम् ।

तीयान्तोऽयं द्वितीयश्च तृतीयश्चापि गम्यताम् ।
मतुप् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यग्निमान् वृक्षवानिति ।।५१।।
दन्तुरो ह्युरजन्तः स्याद्रान्तो मधुरमूषरम् ।
आल्लजन्तः शिखालः स्यादिलजन्तस्तु पिच्छिलः ।।५२।।
अत इनिठनौ स्यातां दण्डी दण्डिक एव च ।
वान्तस्तु केशवो ज्ञेय इलजन्तस्तु तुन्दिलः ।।५३।।
विन्यन्तोऽयं तपस्वीति ग्मिनिर्वाग्मीति कथ्यते ।
वाचालवाचाटौ स्यातामालच्चाटचि कल्पितौ ।।५४।।
पञ्चम्याश्च तसिस्त्वत्तः सप्तम्यास्त्राल् परत्र च ।
सदा दाप्रत्ययान्तश्च हिलन्तस्तर्हि कथ्यते ।।५५।।
दानीमन्त इदानीञ्च प्रकारे थाल् यथा तथा ।
थम्वन्त इत्थमस्तातौ पुरस्तादादयो मताः ।।५६।।
अतसुच् परतो ज्ञेय आत्यन्तः पुनरुत्तरात् ।
एनप्यथोत्तरेणेति प्रत्ययेऽप्याचि दक्षिणा ।।५७।।
दक्षिणाहीति चाहीति धान्तस्तद्वद् द्विधा त्रिधा ।
चरटचाढचञ्चरो दीनचरो रम्यचरो यथा ।।५८।।
तमबन्तं पटुतमं श्रेष्ठमिष्ठनि गम्यते ।
तरबाढचतरश्चेति पटीयानीयसुन्विधौ ।।५९।।
तिङस्तरप्तमप् चापि भवेच्च कुरुतेतराम् ।
पुनरत्तितमां रूपप्रत्ययः सुप्तिङोर्भवेत् ।।६०।।

वैयाकरणरूपोऽस्तिरूपमित्येवमिष्यताम् ।
कल्पब्देश्य च देशीयः प्रत्ययान्ता इमे यथा ॥६१॥
पटुकल्पः सुहृद्देश्यो जळदेशीय इत्यपि ।
जातीयः पटुजातीयो बहुच् च बहुशोभना ॥६२॥
डतरच् कतरो ज्ञेयो डतमः कतमस्तथा ।
च्वौ दीर्घीभवतीत्येव टजमहाराज इष्यते ॥
एकाहोऽग्निसखश्चेति प्रोक्ताः केचन तद्धिताः ॥६३॥

इति दशमः परिच्छेदः

एकादशः परिच्छेदः

बहुव्रीह्यव्ययीभावद्वन्द्वतत्पुरुषात्मकः ।
अन्यपूर्वोभयपरपदप्राधान्यलक्षणः ॥१॥
चतुर्धेति समासश्च[१] तदुदाहरणं यथा ।
चित्रगू रूपवद्भार्यो ग्रामः प्राप्तातिथिस्तथा ॥२॥
तथा व्यूढरथोऽनड्वान् यक्षो दत्तबलिः पुनः ।
तत् पात्रमुद्धृतान्नं स्याद् बहुसैन्यो जनेश्वरः[२] ॥३॥
ग्रामः शुद्धद्विजश्चेति बहुव्रीहिश्च सप्तधा ।
उपकुम्भमसौ तिष्ठ[३]न्निर्मक्षिकमिहास्ति नः ॥४॥

---

१. 'साश्च' ख. ङ. २. 'नृपेष' क. ३. 'ष्ठे' क.

यथाशक्ति करोतीति यथा यावदमत्रकम् ।
द्वन्द्वाख्यौ पटुगुप्तौ तौ तथैव तरुपर्वतौ ॥५॥
प्लक्षन्यग्रोधमुष्ट्राश्वमित्येवमवगम्यताम् ।
कष्टश्रितोऽयमित्यादि शङ्कुलाखण्ड इत्यपि ॥६॥
कुण्डलस्वर्णमेवैतदस्ति चोरभयं महत् ।
स राजपुरुषश्चाक्षशौण्ड इत्येवमादयः ॥७॥
द्वितीयादिविभक्त्यन्तः समास इति कीर्तितः ।
द्विगुस्तत्पुरुषो ङीपि पञ्चपूलीति पठ्यते ॥८॥
एवं पञ्चकपाल्येककपालीत्यादयो मताः ।
विशेषणसमासश्च *भवेन्नीलोत्पलादयः ॥९॥
स कर्मधारयश्चैव नञ्समासोऽप्यपर्वतः ।
सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ॥१०॥
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ।
स्वरादयोऽव्ययाख्याः स्युश्चादयोऽसत्त्ववाचिनः ॥११॥
उभयेऽप्यत्र पठ्यन्ते दृश्यन्ते च स्ववृत्तिषु ।
जाया इत्यादि टाबन्तं दामा सीमेति डापि **च ॥१२॥
चापि स्त्रियां स्यात् कौसल्या पौतिमाष्या तथैव च ।
..........................ङीपि कर्त्री च दन्तिनी ॥१३॥
गोमती दम्पती चैव भवती तरुणीति च ।
ङीष्यङ्गुली शुची चैव पट्वी मृद्वी तथैव च ॥१४॥

* इतः परं 'वचनेषु च स' (११) इत्यन्तोंशः खण्डचपाठेषु भ्रष्टः ।

** इतः परं 'कर्त्री च' (१३) इत्यन्तोंशः खण्डचपाठेषु भ्रष्टः ।

गुरूधसी द्विस्तनी च सुनेत्री सुमुखीति च ।
अश्वक्रीती च बिम्बोष्ठी गजकर्णी तथैव च ॥१५॥

रक्तपुष्पी बृहद्वाली सखी ङीष्विधिभेदतः ।
इन्द्राण्याद्यानुगन्तं स्याद्दीर्घबाहूस्तथोङि च ॥१६॥

श्वश्रूः पङ्गूश्च रम्भोरूर्ङीषि हंसी च सूकरी ।
ङीनन्तं शार्ङ्गरव्यादि ब्रह्मबन्धूस्तथोङि च ॥१७॥

तिन्नन्तो युवतिश्चेति स्त्रियां स्युः प्रत्यया इमे ।
वृक्षः कविः सखा कारुर्गौरित्याद्याश्च केवलाः ।
षड्विधानि सुबन्तानि कीर्तितानि समासतः[१] ॥१८॥

एकादशः परिच्छेदः

द्वादशः परिच्छेदः

अष्टादश तिङस्तत्र परस्मैपदसंज्ञकाः ।
पूर्वे नव नवान्ये स्युरात्मनेपदसंज्ञकाः ॥१॥

त्रिकं यदुभयत्रापि प्रथमः पुरुषः क्रमात् ।
मध्यमः पुरुषः पश्चादुत्तमः पुरुषो भवेत् ॥२॥

एकैकपुरुषस्यैवमेकद्वित्व्यादिकार्थतः ।
एकद्विबहुपूर्वाणि त्रीणि स्युर्वचनानि[२] च ॥३॥

१. 'त; ॥ इति पर्यायपदवल्याम् एका' ख. ङ. च.

२. 'नान्यपि' क.

त्वं युवां यूयमित्यर्थे मध्यमस्तैर्युते न वा ।
उत्तमः पुरुषस्तद्वदहमावां वयं त्विति ।।४।।

प्रथमः पुरुषोऽन्यत्र युष्मदस्मद्भिर्वर्जिते[1] ।
भवच्छब्दप्रयोगे तु प्रथमः पुरुषः स्मृतः ।।५।।

लकारार्थाभिधायिन्यो धातुस्थास्तिङविभक्तयः ।
कर्ता भावश्च कर्मेति लकारार्थास्त्रयो मताः ।।६।।

कर्तर्येव भवेन्नित्यं परस्मैपदसंज्ञकम् ।
आत्मनेपदमत्र स्याद्भावे कर्मणि कर्तरि ।।७।।

[2]त्रयो लकारा भूतार्थास्त्रयो भाव्यर्थवाचकाः ।
एकोऽत्र वर्तमानार्थ आशीर्विध्यादिषु द्वयम् ।।८।।

वर्तमानो लटोऽर्थः स्याद् भूतानद्यतनो लङः ।
पदप्रयोक्त्रा चादृष्टो भूतानद्यतनो लिटः ।।९।।

भूतमात्रो लुङोऽर्थः स्याद् भाविमात्रं लृटो भवेत् ।
अनद्यतनभाव्यर्थो लुटो लेट् तु श्रुतौ स्मृतः[3] ।।१०।।

क्रियान्तरातिपत्तौ तु[4] भाव्यनद्यतनो[5] लृङः ।
लिङलोटावप्युभौ ज्ञेयावाशीर्विध्यादिवाचकौ ।।११।।

लकारव्यपदेशेन धातुस्थास्तिङविभक्तयः ।
एतानेव लकारार्थान् ब्रुवन्तीत्यवगम्यताम् ।।१२।।

---

१. 'तः' ख. ङ. च. २. 'भूयो' ख. ङ. च. . 'स्थितः' ख. ङ. च. ४. 'च' क.
५. नेऽत्र ङ' ख. क. च.

सकर्माकर्मकत्वेन द्विधा सर्वेऽपि धातवः ।
कर्मापेक्षक्रियामाहुर्धातवोऽत्र सकर्मकाः ॥१३॥

ओदनं पचति ग्रामं गच्छत्यत्ति तिलान्नरः ।
ददात्यर्थं जनान् पातीत्येवमाद्याः सकर्मकाः ॥१४॥

धातवोऽकर्मकाः प्राहुः क्रियां कर्मानपेक्षिणीम् ।
आस्ते शेते भवत्यस्ति तिष्ठतीत्यादयो हि ते ॥१५॥

उपसर्गवशात् केचिद्धातवोऽकर्मका अपि ।
सकर्मका भवन्त्यत्र विपरीताश्च कुत्रचित् ॥१६॥

*प्रपरापसमन्ववनिर्दुर्व्याङन्यधयोऽत्यपिसूदभयश्च ।
प्रतिना सह लक्षयितव्याः पर्युपयोरपि लक्षणमत्र ॥१७॥

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥१८॥

धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित् तमनुवर्तते ।
तमेव[१] विशिनष्टयन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा ॥१९॥

सम्बन्धवशतश्चापि त्रिधा सर्वत्र धातवः ।
परस्मैपदसम्बन्धात् परस्मैपदिनो मताः ॥२०॥

आत्मनेपदसम्बन्धादात्मनेपदिनस्तथा ।
भवन्त्युभयपद्याख्याः सम्बन्धादुभयत्र च ॥२१॥

---

* इदं श्लोकार्धं खङचपाठेषु भ्रष्टम्

---

१. 'कश्चित् स्वार्थं च धात्वर्थं उपसर्गगतिस्त्रिधा' ख. ङ. च.

लिङ्लोटोर्लङ्लटोरेव कर्त्रर्थे शबादयः ।
कुर्वन्ति दशधा[1] धातून् दशाध्यायेषु च स्थितान् ॥२२॥
एकैकस्मिन् विकरणे दशस्वेव शबादिषु ।
त्रयस्त्रयो धातवोऽत्र कीर्तिता धर्मकीर्तिना ॥२३॥
परस्मैपदधातुभ्यो धातुरेकः प्रदर्शितः* ।
आत्मनेपदधातुभ्यस्तथैवैकः प्रदर्शितः ॥२४॥
तथोभयपदिभ्योऽपि धातुरेकः प्रदर्शितः ।
अत्यल्पभेदतः प्रोक्ता भूवादिभ्योऽधिकास्त्रयः ॥२५॥

त्रयस्त्रिंशदि[2]ति प्रोक्ता धातवो धर्मकीर्तिना ।
भव्येधिपचतिनन्दिध्वंसिव्येञस्तिशीङ्ब्रवीतिहुहा ॥२६॥
धादिविसूनहिषुअशूचिञ्तुदिमृङ्मुञ्चयो रुधिश्च भुजिः ।
युजितनिम्मनिकृञ्क्रीञ्वृङ्ग्रहिचुरिपाल्यर्चयश्च शब्वर्ग्याः ॥२७॥
** शब्लुक्श्लुश्यन् श्नुश्शश्नमुश्नाणिचो भवन्ति[3] त्रितः ।(?)

णिजन्ता धातवः सर्वे मता हेतौ[4] प्रयोजके ।
चुरादयो णिजन्तास्तु[5] स्वतन्त्रेऽन्यत्र च स्थिताः ॥२८॥

१. 'धातूनां दशा' ख. ङ. च.
२. 'दिमे प्रो' ख. ङ. च.
३. 'न्तित्रिक्रमादूर्ध्वम्' ख. ङ. च.
४. 'तोः' ख. ङ. च.
५. 'श्च' ख. ङ. च.

* इतः परं द्वे पङ्क्ती ख.ङ.च.पाठेषु न दृश्येते ।
** 'शब् शब्लुक् श्लुश्यनः श्नुः शः श्नमुः श्ना णिजूर्ध्वं शप् च ततः क्रमात्' इत्येवं भाव्यम्

इच्छार्थे हि सनन्ताः स्युः सनन्तेऽपि णिजिष्यते ।
यङन्ता यङलुगन्ताश्च पौनःपुन्यभृशर्थकाः ।।२९।।

भोजयत्यात्मजान् मातेत्येवमादि णिजिष्यते ।
बुभुक्षते गृही विप्रान् बुभोजयिषतीति सन् ।।३०।।

बोभुज्यते यङन्तं स्याद् बोभुजीति च यङलुकि ।
आत्मनेपदमेव स्याद् यङन्ते युङलुकीतरत् ।।३१।।

सनादिप्रत्ययान्तेभ्यो लकाराः स्युर्दशैव ते ।
वर्तमाने[1]ऽस्य सामीप्ये भूतार्थे स्मप्रयोगतः ।।३२।।

यावद्योगाच्च भाव्यर्थे पुरायोगाच्च लड् भवेत् ।
अधीयन्ते द्विजा ग्रामे यजन्ते सोमपा मखैः ।।३३।।

भुञ्जतेऽतिथयश्चेति वर्तमाने लडीरितः ।
आयाति श्राद्धदिवसः सूतेऽसौ गर्भिणी सुतम् ।।३४।।

म्रियते काचिदन्येति सामीप्यार्थे च दर्शितः ।
भवन्ति स्म सुताः पाण्डोर्म्रियन्ते स्म क्षणादसौ ।।३५।।

प्राप्नोति स्म पुरं कुन्तीत्येवं भूते लडिष्यते ।
यावद् भवति पुत्रोऽस्य यावत् पालयते महीम् ।।३६।।

तावज्जीवतु राजेति लड् भाव्यर्थे निदर्शितः ।
पुरा प्राकारमाया[2]ति क्षिप्रमेकतरं कुरु ।।३७।।

इत्यादिषु प्रयोगेषु लड् भाव्यर्थे पुरान्विते ।
युधिष्ठिरोऽभवत् पूर्वमजयत् पृथिवीमिमाम् ।।३८।।

---

१. 'ने च सा' ख, ङ, च   २. 'न्ति' ख, ङ,

अयजद् राजसूयाद्यैरेवं लङ्[1]पि मृग्यताम् ।

शिवमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।

दोषाः प्रयान्तु नाशं तिष्ठतु सुचिरं जगति धर्मः ॥३९॥

सन्ध्यामुपास्तां विप्रोऽयमग्निहोत्रं जुहोतु च ।

[2]पूजयत्वातिथीन् काले ददातु धनमर्थिने ॥४०॥

निष्यन्दैश्चन्दनानां स्फटिकमणिशिलावेदिकाः संस्क्रियन्तां
मुच्यन्तां यन्त्रमार्गाः प्रसरतु परितो वारिधारा गृहेषु ।
उच्छ्रीयन्तां समन्तात् स्फुरदुरुमणयः श्रेणयस्तोरणनां
धूयन्तां सौधमूर्धस्वमरपतिधनुर्धामचित्राः पताकाः ॥४१॥

क्षिणोतु कामं शीतांशुः किं वसन्तो दुनोतु माम् ।

गृहाण तव पाथेयं गच्छ कार्यं च[3] साधय ॥४२॥

ताते धनुर्न मयि धर्ममवेक्षमाणे
मुञ्चानि मातरि शरं स्वधनं हरन्त्याम् ।
दोषेषु बाह्यमनुजं भरतं हनानि
किं रोषणाय रुचितं त्रिषु पातकेषु ॥४३॥

पाहि मामम्ब रुद्राणि पाहि मामम्ब पार्वति ।

आशीर्विध्यादिलोडर्थाः प्रयोगेष्वे[4]ष्ववस्थिताः ॥४४॥

एवमेव लिङोऽर्थः स्याद् रूपमाशिषि भिद्यते ।

(आसो?अभू)द् दशरथो राजेत्येवं लुङि च मृग्यताम् ॥४५॥

---

१. 'लङि विमृश्यताम्' क. २. 'भोजय' ख' ङ. च. ३. 'मुसा' क.
४. 'षु च स्थि' च.

बहु जगद पुरस्तात् तस्य मत्ता किलाहं
चकर च किल चाटु[१] प्रौढयोषिद्वदस्य ।
निखिल इति परोक्षे लिट्प्रयोगो[२]ऽपि मृग्यः
स पुनरिति विकल्पाद्रूपभेदेन युक्तः ॥४६॥

शास्त्रं व्याकरणान्तं तदपि भवेत् प्रक्रियाविभागान्तम् ।
ताः पुनरिट्पर्यन्ताः स लिडन्तः सोऽपि च थलीडन्तः ॥४७॥

फलिता पनसो बालो लुटीत्येवं निरीक्ष्यताम् ।
मरिष्यामो वयं नूनं लृटीत्याद्यवगम्यताम् ॥४८॥

सहायमासाद्य स चक्रपाणिं जिष्णुः सुभद्रां यदि नाहरिष्यत् ।
अधार्मि[३]कायापि सुयोधनाय[४] नीलाम्बरस्तामचिराददास्यत् ॥४९॥

वनप्रदेशाद्र[५]घुवीरपत्नीं गृहान्[६] दशास्यो यदि ना[७]नयिष्यत् ।
सपुत्रबन्धोरपि तस्य भूयानसौ विनाशोऽपि न चाभविष्यत् ॥५०॥

लृङ्प्रयोगस्तु विरल एवमन्विष्यतामसौ ।
तिङन्तेषु पदेष्वित्थमर्थभेदो[८] निदर्शितः ॥५१॥

इति द्वादशः परिच्छेदः

---

१. 'टु' ख. ङ. च. २. 'गोऽत्रमृ' क, 'गे विमृ' ङ. च. ३. 'कस्यापि' क.
४. 'नस्य' क. ५. 'घुसिंहप' ङ. च. ६. 'हृतां' क. ७. 'नाकरिष्यत्' क.
८. 'दः प्रद' ङ, 'दः प्रकाशितः' च.

क्रियापदैः सुबन्तानां सर्ववाक्येषु चान्वयः ।
सर्वैरवश्यं ज्ञातव्य इति तन्न्याय उच्यते ॥१॥
पदैर्यावद्भिराकाङ्क्षा शाम्यत्येकक्रियान्वितैः ।
तत्समूहो भवेद्वाक्यं गद्यपद्याविशेषतः ॥२॥
क्रियापदं तिङन्तं स्यात् तदेवाख्यातसंज्ञकम् ।
धातुजा धातवोऽप्यत्र क्रियामालाभिधायिनः ॥३॥
सुबन्तेष्वपि ये शब्दाः कृदन्तास्तेऽपि धातुजाः ।
क्वस्वन्ताश्च क्तवत्वन्ताः क्तान्तास्तेषु तिङन्तवत् ॥४॥
क्रियापदानि तानि स्युर्यै[1]राकाङ्क्षात्र शाम्यति ।
तिङ्पदानि प्रयुज्यन्ते तेषामप्युपरि क्वचित् ॥५॥
क्वस्वन्ता[2]श्च क्तवत्वन्तास्ते नित्यं कर्तृवाचकाः ।
[3]क्तान्ताः क्वचित् क्रियायां स्युः क्वचित् कर्तरि कर्मणि ॥६॥
कृ[4]दन्तेष्वपरैः शब्दैः शत्रन्तादिक्रियापदैः ।
वाक्ये सुबन्तयोगेऽपि नैवाकाङ्क्षा प्रशाम्यति ॥७॥
तिङन्तेषु कृदन्तेषु कर्तृवाचिक्रियापदैः ।
प्रथमान्तान्वयो नित्यं तदुदाहरणं यथा ॥८॥
ध्यायन्ति मुनयस्तत्त्वं तपस्यन्ति तपोधनाः ।
यजन्ति ब्राह्मणा नित्यं राजा पाति जनानिति ॥९॥

---

१. 'यैः काङ्क्षात्र प्रशा' ङ. च. २. 'न्ताः क्तवत्व' क. ३. 'क्वचिच्च ते क्रि' क.
४. 'न्तैरप' ङ. च.

क्रियापदैः कृदन्तैस्तैर्योगेऽपि प्रथमा भवेत् ।
क्वसुप्रयोगो वेदेऽस्ति लोकेऽत्यल्पो यथोच्यते ॥१०॥
ऊचिवान् वचनं प्राज्ञो नृपो राज्यं प्रपेदिवान् ।
राजा निषेदिवान् पीठे क्वस्वन्तेष्वेवमन्वयः ॥११॥
श्रुतवान् पण्डितः शास्त्रं राज्यं सम्प्राप्तवान् नृपः ।
भुक्तवानतिथिश्चेति क्तवत्वन्तपदान्वयः ॥१२॥
स्थितो वृक्षो मृतो वृद्धो राजा प्राप्तो गतोऽतिथिः ।
जातः कुमार इत्यादिक्तान्ताः कर्तर्युदाहृताः ॥१३॥
यदाभिधीयते कर्म क्रिया वात्र क्रियापदैः ।
तदान्वयस्तृतीयान्तपदानां कर्तृवाचिनाम् ॥१४॥
कर्मक्तान्तेऽपि प्रथमा द्वितीयास्थानहारिणी[१] ।
भावे चेदेकवचनं कृदन्तं[२] तन्नपुंसकमल् ॥१५॥
ओदनः पच्यते पान्थैः कुलालैः क्रियते घटः ।
एषा तृतीया कर्तृस्था कर्मार्थैस्तिङपदैर्युता ॥१६॥
वृक्षेण स्थीयते वृद्धैर्म्रियते भ्राम्यतेऽम्बुदैः ।
एषा तृतीया कर्तृस्था[३] भावार्थैस्तिङपदैर्युता ॥१७॥
ब्रह्मणा निर्मिता लोकाः सत्पुत्रै रक्षितः पिता ।
तृतीयैषापि कर्तृस्था कर्मार्थपदयोगिनी ॥१८॥

---

१. 'यार्थापहा' ङ. च. २. 'न्ते' क. ३. 'कर्त्रर्था' क.

वृक्षैः स्थितं मृतं वृद्धैर्मेघैर्भ्रान्तं समन्ततः ।
एषा तृतीया भावार्थसुबन्तपदयोगिनी ॥१९॥
क्रियापदान्वयं वाक्ये विशेष्याणां पुरो वदेत् ।
विशेषणानामन्येषां स्वविशेष्यविशेषणात् ॥२०॥
विभक्तिर्वचनं लिङ्गं विशेष्येषु यथा तथा ।
विशेषणेषु सर्वेषु विशेष्यैकाश्रयत्वतः ॥२१॥
अर्थे शब्दाः प्रवर्तन्ते संज्ञाजातिक्रियागुणैः ।
संज्ञाशब्दा जातिशब्दा विशेष्या एव सर्वदा ॥२२॥
गुणशब्दाः क्रियाशब्दा विशेषणतया स्थिताः ।
संज्ञाशब्दा डपित्थोऽयं डित्थश्चैत्रो विडूरथः ॥२३॥
भीमो दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चैवमादयः ।
जातिशब्दा यथा वृक्षो गौरश्वः पुरुषो जलम् ॥२४॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो वानरश्चैवमादयः ।
क्रियाशब्दा यथा गन्ता बुभुक्षुः पाचको हसन् ॥२५॥
उत्साही क्रोधनः शास्ता प्रलापीत्येवमादयः ।
बहुव्रीहिसमासश्च तद्धितान्तास्तथैव च ॥२६॥
सम्बन्धशब्दा विज्ञेया गुणशब्दाश्च ते यथा ।
दीर्घबाहुर्महातेजा रक्तनेत्रो महाबलः ॥२७॥
अभेद्यकवचो रामो लङ्कामेवाभ्यधावत ।
धीमान् प्राज्ञो रथी श्रीमान् कुण्डली बलवान् गुणी ॥२८॥

वाग्मी मनस्वी मेधावी धनुष्मान् कवची शरी ।
शूरो वीरो दृढो मानी श्यामो दीर्घो महान् पटुः ॥२९॥
रामो यातीति वाक्येऽस्मिन् गुणशब्दा विशेषणाः ।
क्वचिद् विशेषणानां तु विशेषाश्रयणे[1] सति ॥३०॥
विशेष्यार्थप्रसिद्धेः स्यादन्वयः प्रचुरो यथा ।
पाचको गच्छति ग्राममेति भोजयिता गृहम् ॥३१॥
कुण्डली भाति मायावी चोरयत्येवमादयः ।
यथाविधि विधेयाख्यसुबन्तानां क्रियान्वयः ॥३२॥
विशेषणविशेष्यत्वव्यवस्थानं तदा भवेत् ।
तदानीं न व्यवस्था स्याल्लिङ्गेषु वचनेष्वपि ॥३३॥
वेदाः प्रमाणं सर्वे स्युरास्पदं वनभूमयः ।
मिलं स्वधर्मा जन्तूनां भवन्तीत्येवमादयः ॥३४॥
रूढाश्च यौगिकाः शब्दा योगरूढा इति त्रिधा ।
रूढचैवार्थं वदन्त्यत्र यथा[2] वृक्षघटादयः ॥३५॥
यौगिकेष्वपि ये रूढा विशेषेष्वपि[3] कुत्रचित् ।
योगरूढा इति ज्ञेयाः पङ्कजाब्जाम्बुजादयः ॥३६॥
प्रकृतिप्रत्ययैरेव येषामर्थोऽभिधीयते ।
यौगिकास्ते यथा[4] भोक्ता हसन् पालक[5] इत्यपि ॥३७॥

---

१. 'व्याघ्र' क. २. 'रूढा वृ' ङ. ३. 'पे यत्र कुत्र' ङ. ४. 'तथा' ङ.
५. 'वाचक' ङ.

रूढाश्च योगरूढाश्च विशेष्या एव सर्वदा ।
तथैव यौगिकाः शब्दा भवन्त्येव विशेषणाः ॥३८॥

क्रियापदान्वयः किञ्चिदेवमेव प्रदर्शितः ।
लडन्तेष्वथ पर्यायाः प्रदर्श्यन्ते यथाक्रमम् ॥३९॥

* इति त्रयोदशः परिच्छेदः

चतुर्दशः परिच्छेदः

श्रीपतिराविर्भ(व)ति क्षितौ सुतो दशरथस्य रामाख्यः ।
भवति प्रादुर्भवति प्रजायते विद्यतेऽस्ति बध्नाति ॥१॥

उद्भवति सम्भवति सर्जति निष्पद्यते(च) मूलयति ।
उत्पद्यते प्ररोहति तस्याप्यनुजायतेऽनुजनितयम् ॥२॥

ऋध्यत्युत्तिष्ठते नन्दत्येधते स्फायते विभुः ।
प्यायते दक्षते भूषत्यसौ बर्हति बृंहति ॥३॥

बंहते मंहते दृंहत्युद्दृंहति विवर्धते ।
श्वयत्याप्यायते रामः समृध्यति समेधते ॥४॥

पीवति मीवति (तीवति)नीवति पाल य)ति रामो भुवि धर्मम् ।
धत्ते पोषति पुष्यति नेनेक्ति दधाति पूषति पुष्णाति ॥५॥

बाल्ये क्रीडति काकुत्स्थो रमते विहरत्यथ ।
कुर्दते खुर्दते कुण्डत्यूर्दते (क?कू)र्दते सदा ॥६॥

---

* एतावता ङपाठोऽवसितः ।

IDENTIFICATION OF TWO CITATIONS IN RUYYAKA'S ALAṄKĀRA-SARVA-SVA-VṚTTI

DR. BISWANATH BHATTACHARYA,
M. A., Ph. D. (Marburg/Lahn), D. Litt. (Calcutta),
Adhyapaka in Sanskrit, Vidya-Bhavana, Visva-Bharati University,
Santiniketan, West Bengal.

The Alaṅkāra-sarva-sva-vṛtti of Ruyyaka, or his disciple Maṅkhuka[1], bristles with numerous quotations from various works. These quotations have been mostly traced to their sources by Paṇḍita Girijāprasāda Dviveda[2], Dr. V. Raghavan[3] and Dr. R. C. Dvivedi[4]. But there

1 The question of the authorship of the Alankara-sarva-sva has been discussed in details by S. Venkitasubramonia Iyer in the (Quartely) Journal of Oriental Research, Mylapore, Madras-4, 1958, Vol. XXVI (September, 1956 to August, 1957), Parts I-IV, pp. 40-52.

2. The Alankara-sarva-sva of Rajanaka Ruyyaka with the Alankara-vimarsini of Rajanaka Jayaratha ed. ....Pandita Girija-prasada Dviveda, Kavya-mala, No. 35, Nirnaya-Sagara Press, Bombay, 1939, 2nd edn, pp. 1-8 (Alphabetical Index of the illustrative verses).

3. The Alankara-sarva-sva of Rajanaka Ruyyaka with the Sanjivani of Vidya-Cakravartin......by Kumari S. S Janaki and...... Dr. V. Raghavan, Meharchand Lachhmandas, Daryaganj, Delhi-6, 1965, pp. 39-54 (Appendix III: Index of quotations in the Sarva-sva and the Sanjivani) and 67-72 (Corrections and Additions)

4. The Alankara-sarva-sva Sanjivini (=Alankara-sarva-sva of Rajanaka Ruyyaka with the Sanjivini of Vidya-Cakravartin and Hindi Translation) by Dr. R. C. Dvivedi, Motilal Banarsi Dass, Delhi, Varanasi and Patna, 1965, pp. 381-392 (Appendix I: Alphabetical Index of the illustrative verses, etc.).

However, T. Ganapati Sastrin's edition [The Alankara-sutra of Rajanaka Ruyyaka with the Alankara-sarva-sva-vrtti of Mankhuka and the Commentary of Samudrabandha ed. T. Ganapati Sastri, Trivandrum Sanskrit Series; No. XL, Trivandrum, 1915, pp. 1-6 (Appendix III: Alphabetical Index of the illustrative verses)] does not mention the sources of the citations.

are still some citations which have not been located as yet. The purport of the present research paper is to identify two overlooked citations in the afore-said Vṛtti.

A. The first quotation occurs under paryāya. It is an instance of the third variety of paryāya in which eka ādhāra is connected with aneka asaṁhata ādheyas at different times. The illustrative verse in question runs as follows:—

"niśāsu bhāsvat-kala-nūpurāṇāṁ yaḥ saṁcaro 'bhūd abhisārikāṇām
nadan-mukholkā-vicitāmiṣābhiḥ sa vāhyate rāja-pathaḥ śivābhiḥ"[1]

This verse can be safely identified as Kālidāsa's Raghu-vaṁśa, 16/12[2]. It is a part of the speech of the personified presiding deity of the city of Ayodhyā to King Kuśa. Here the same eka ādhāra, the rājapatha of Ayodhyā, is connected at different times with aneka

1. Pandita Girijaprasada Dviveda's edn., op. cit., p. 191; T. Ganapati Sastrin's edn., op. cit., p. 187; Dr. V Raghavan's edn, op. cit., p. 178 and Dr. R C. Dvivedin's edn., op cit, p. 277.

2 The Raghu-vamsa of Kalidasa with the Sanjivini of Mallinatha……ed. ……Narayana Rama Acarya, Nirnaya-Sagara Press, Bombay-2, 1948, 11th edn., p. 404 and Kalidasa-Lexicon by A. Scharpe, Vol. I (Basic Text of the Works), Part IV: Raghu-vamsa, Rijksuniversiteit Te Gent, Werken Uitgegeven Door De Faculteit Van De Letteren En Wijsbegeerte, 134 Aflevering, "De Temple", Tempelhof 37, Brugge, Belgie, 1964, p. 250.

asaṁhata [=pṛthag-vṛtti] ādheyas, the abhisārikās and the śivās[1]).

This verse had been identified long ago by Dr. Herman Jacobi[2] and Dr. Hari Chand[3]. But this fact

---

1. Ruyyaka: ekam anekasminn anekam ekasmin kramena *paryayah*......ekasminn adhare 'nekam adheyam yat sa dvitiyah paryayah......abhisarikah sivas ca (')*neka-sva-bhava* asamhata-rupa ekasminn asraya rajapathe kramavartinyah.

Jayaratha: ekasya(')nekatra(')nyatha va kramena(')vasthana('')-khyasya samanya-laksanasya(')tra(')py anugamat/.........abhisarika-sivanam atita-vartamana-kala(')vacchinnatvat.

(Pandita Girijaprasada Dviveda's edn., op. cit., pp. 189-191).

Samudrabandha: ......tatra ca '*nisasv*' ity-adav abhisarikadi-parityagena sivadi-svikara ity evam-rupasya(')rthasya(')vivaksitatvad vinimayabhavah/.......*aneka-sva-bhava* ity asamhata-rupatve hetu-kathanam/sivanam abhisarikanam cadheyanam raja-patha('')dhara-tvam antarenaikopadhy-avaccheda(')bhavad asamhatatvam/

(T Ganapati Sastrin's edn., op. cit., pp. 186 & 188)

Vidya-Cakravartin: atra(')bhisarika-siva-rupam (°pam....sic) anekam adheyam prthag-vrtti (°ttih—sic)/

[Dr. V. Raghavan's edn., op. cit., p. 178 and Dr. R. C. Dvivedin's edn., op. cit., p. 277]

2. Ruyyaka's Alamkara[-]sarva[-]sva ubersetzt ins Deutsche von Herman Jacobi, Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, Leipzig, 1908, 62. Band, S 455-456.

3. Kalidasa et l 'Art Poetique de l' Inde (Alankara-Sastra) par Dr. Hari Chand, Sastri, Paris, 1917, Ch. III, p. 209.

appears to have escaped the notice of the Indian editors of the Alaṅkāra-sarva-sva.

B. The second citation occurs as an instance under pratyanīka. This illustrative verse is as follows:—

"yasya kiṁcid apakartum akṣamaḥ kāya-nigraha-
gṛhīta-vigrahaḥ/
kānta-vaktra-sadṛśākṛtiṁ kṛtī Rāhur Indum
adhunāpi bādhate//"[1]

This verse also can be safely identified as Māgha's Śiśupāla-vadha, 14/78[2]. It is a part of Bhīṣma's reply to Yudhiṣṭhira at the Rāja-sūya-yajña regarding the first argha-dāna to the worthiest person in the sacrifice. Here Bhīṣma lauds Lord Kṛṣṇa's power. Being unable to challenge almighty Śrīkṛṣṇa in a straight battle Rāhu takes resort to tormenting the Moon, which is like His [Śrīkṛṣṇa's] beautiful face, during the eclipse and there-

1. Pandita Girijaprasada Dviveda's edn., op. cit., p. 207; T. Ganapati Sastrin's edn., op. cit., p. 206; Dr. V. Raghavan's edn., op. cit., p. 191 and Dr. R. C. Dvivedin's edn., op. cit., p. 304.

2. Magha's Sisupala-vadha with the Sarvankasa of Mallinatha.... ed Pandita Haragovinda Sastri, Vidya-Bhavana-Samskrita-Granthamala, No. 8, Chowkhamba Vidya-Bhavana, Banaras-1, 1955, p. 549.

by indirectly testifies to his own inferiority in comparison with His [Śrīkṛṣṇa's] far superior power[1].

---

1. Ruyyaka: pratipaksa-tiraskara(')saktau tadiyasya tiraskarah *pratyanikam*/yatra balavatah pratipaksasya durbalena pratipaksena pratikarah kartum na sakyata iti *tat-sambandhino* durbalasyartam badhitum tiraskarah kriyate tat *pratyanikam*/anikasya sainyasya pratinidhih pratyanikam ucyate/tat-tulyatvad idam api pratyanikam ucyate/

yatha(')nike 'bhiyoktavye tatra(')samarthyat tat-pratinidhibhutam anyad abhiyujyate, tadvad iha pratipakse vijeye tadiyasya durbalasya tiraskaranam ity arthah/pratipaksa-gatatvena balavattva-khyapanam prayojanam/......

atra Rahoh sakasad Bhagavan balavan vipaksah/tadiyah punar vaktrasadrsya-mukhena durbalas Candramah tat-tiraskarad Bhagavatah prakarsavagatih/

Jayaratha: *tat-sambandhitvam* ca sadrsyadi-sambandha-mulam/ ......atra hy atiraskarya-tiraskarana[t] tiraskarana-kartur (°tiraskaranatiras°—sic!) ninda-dvarena balavatah pratipaksasya(')pratikaryatvat (°paksasya prati°—sic!) stuti-pratipadane tatparyam/

[Pandita Girijaprasad Dviveda's edn., op. cit., pp. 206–207].

Samudrabandha: pratipaksa-tiraskara(')samarthena tadiya-tiraskaro vyamoha-hetuka ity arthah/vyamoha(')bhave tu jetavyam eva jetum utsaheta, asaktas cet tushnim asita, na tv anyam abhiyunjiteti bhavah/........prakarsa(')vagatih evam nama Bhagavatah prabalyam, yat tat-tiraskare 'samarthah san Rahus tat-sambandhi-Candra-tiraskare pravartate/

[T. Ganapati Sastrin's edn., op. cit., pp. 205–206]

Vidya-Cakravartin: *tat-sambadhinah* balavat-sambandhinah...... *yasya* Krsnasya/......tadiyasya tiraskarah *pratyanikam* asaktitah/

[Dr. V. Raghavan's edn., op. cit., pp. 190–191 and 11 (Appendix I: Alankara-sarva-sva-niskrstartha-karika No. 105cd)]

Mallinātha quotes Ruyyaka's authority anonymously with negligible variants and explains the alaṅkāra in the verse in question after the latter[1].

This verse also had been identified long ago by Dr. Herman Jacobi[2]. But this fact too has been overlooked by the Indian editors.

Thus the identity of the two citations in the Alaṅkāra-sarva-sva under discussion is established.

---

2. Mallinatha: ......kantam ramyam yad vaktram Hari-mukham tena sadrsi akrtir yasya tam/tat-suhrdam ity arthah/Indum adhunapi badhate pidayati/uparaga-miseneti bhavah/atra saksat pratipaksa-Hari-nigraha(')saktya Rahos tadiyendu-nigrahoktya *pratyanikalankarah*/tatha ca [Ruyyaka-racitam Alankara-]sutram—'*pratipaksa-pratikara(')saktau tadiya-tiraskarah pratyanikam*' iti/

[Sarvankasa on Magha's Sisupala-vadha, Pandita Haragovinda Sastrin's edn., op. cit., p. 549].

3. Ruyyaka's Alamkara[-]sarva[-]sva ubersetzt ins Deutsche von Hermann Jacobi, op. cit., S. 603.

MATTAVILĀSA ṬIPPAṆAM

DR. N. P. UNNI,
Reader in Sanskrit, University of Kerala.

Mattavilāsaprahasana of the Pallava king Mahendravikramavarman is perhaps the earliest Prahasana so far known.[1] Incidentally it is the first work in the field of Sanskrit dramaturgy produced in South India. It is perhaps the only work written by the author since the view regarding his authorship of Bhagavadajjuka is no longer entertained by scholars. Similarly his authorship of an anonymous work called Gandhamādana is also doubtful for want of evidence.[2]

The characters in this farce are drawn from contemporary life. The Bauddha mendicants, the Kāpālikas and the Pāśupatas are among the inhabitants of Kāñci in the seventh century A. D. when the royal author ruled over the region. The theme of the farce is simple. A drunken Kapālin roams about the streets of Kāñci along with his bawd in search of his missing skull-bowl. He meets with a Buddhist mendicant carrying another bowl, whom he accuses of having stolen his bowl. To settle the dispute they approach a Pāśupata who is unable to decide

1. Trivandrum Sanskrit Series No. 55, 1917.
2. M. Krishnamachariar, History of Classical Sanskrit Literature, Motilal Banarsidass, Delhi, 1970, p. 148.

२

the issue. Meanwhile a lunatic brings back the bowl carried away by a dog whereupon all ends happily.

The author being an ardent worshipper of Siva, naturally the Saivite point of view is projected through the farce though he never spares a sham priest or mendicant of the religious sect. The characters belong to various sects of the time and they expose the degeneration of the religions and religious practices which were reduced to mockery. The Cākyārs of Kerala who used to put on Sanskrit dramas in the temple theatres of Kerala in Kutiyattam performances naturally preferred this farce because of its religious flavour. The Sanskrit dramas which they select for staging is often adapted to suit the exigencies of the stage by composing manuals like Āṭṭaprakāras and Kramadīpikas. Unfortunately no Āṭṭaprakāra giving a complete account of the staging of this Prahasana is available to us except for some information gathered by the members of the Cākyār community in their hereditary capacity. Māṇi Mādhava Cākyār, a living authority on Kūṭiyāṭṭam performances has given a short account as to how Mattavilāsa is being put on the temple stage.[3]

According to him the Kerala actors who play the role of Satyasoma the Kapālin in the farce suggest his

3. Māṇi Mādhava Cākyār, Mattavilāsam, 1968.

similarity with Siva and this lends a holy atmosphere to the performance. This attitude enhanced the popularity of the farce in Kerala and such performances were instituted as a mode of worship in temples consecrated to Siva by devotees to beget issues. Such offerings are made in the Siva temple of Cerumannam near Koṭṭiyūr in North Malabar as also in the temples at Trikkariyūr and Kiḍangūr in Kottayam. This kind of performance is popularly known as Mattavilāsam kūttu or Mattavilāsa-tirunṛttam.

In this kind of performance the whole farce is never put on the stage. The passage and verse assigned to the Kapālin in the fifth page of the Trivandrum edition of the text alone is enacted, the rest being omitted. Still the performance covers three consecutive evenings before it comes to an end. On the first evening the Kūttupurappāḍu or the starting of the play is depicted. The various preliminaries connected with Kūṭiyāṭṭam performance are being carried out.[4] In the second evening the Nirvahaṇa or introductory story which forms the background against which the play at hand is enacted. It is in this that the religious atmosphere of the farce is provided. Āṭṭaprakāras supply the story for the Nirvahaṇa. By the close of the second evening the depiction of a portion of the first verse is made with imitative gestures.[5] On this day

4. See Ammaman Tampuran, Kūttum Kūṭiyāṭṭavum, Trichur, 1114 M. E., for details.

5. TSS No. 55 p. 1
भाषात्रेषवपुःक्रियागुणकृतानाश्रित्य भेदान् गतं
भावावेशवशादनेकरसतां त्रैलोक्ययात्रामयम् ।
नृत्तं निष्प्रतिबद्धबोधमहिमा यः प्रेक्षकश्च स्वयं
सव्याप्तावनिभाजनं दिशतु वो दिव्यः कपाली यशः ॥

only the portion upto the middle of the second line of the stanza ending with 'bhāvāveśavaśād' is enacted. It is on the third and final day that the meaning of the whole verse is explained with gestures. Now the actor dressed as Satyasoma enters suggesting his identity with god Siva. A new verse is sung by the Naṅyār lady to announce his entrance on the stage.[6] Now he depicts with gestures the balance portion of the verse enacted in the previous day beginning with 'anekarasatām....'.

In enacting the meaning of the word 'anekarasatām' the Cākyār goes on a wild deviation from the text and the story of Kāmadahana is introduced following the version of Kumārasambhava of Kalidasa. Thus the story of the severe penance of Parvati, the futile attempt of Kāma instigated by gods to win Siva and the subsequent calamity in which he is burnt to ashes, the lamentation of Rati etc., are brought out by the Cākyār. The Naṅyār lady recites the appropriate verse from the second and third cantos of Kumārasambhava and the Cākyār gesticulates the meaning. The portion is enacted in such a way as to bring out all the nine sentiments which are suggested by the story of Kāmadahana.

---

6. भस्मालङ्कारगौरः शशिकुसुमजटाशूलकौपीनधारी
नृत्तारम्भप्रसक्तो मुखरडमरुको देवसोमासहायः ।
पीत्वा पीत्वा कपालात सहयुवति सुरामट्टहासं वितन्व-
न्नाधावत्येष मत्तस्खलितपदयुगः सत्यसोमः कपाली ॥

A short commentary on the first verse of the play entitled Mattavilāsaṭippaṇam provides us with the information in this connection. This is obtained from a single palm leaf attached to a codex containing Mattavilāsa preserved in the Kerala University Oriental Research Institute and Manuscripts Library.[7] This commentary in metrical form consists of 41 ślokas and it describes as to how the Cākyārs are to delineate various sentiments as and when the verses from the Kumārasambhava are recited. It is of great significance to a student of histrionics since it throws light on an age old practice of staging this interesting farce.

Nothing is known regarding the authorship of the commentary though we may safely conclude that it is the work of a Kerala author who probably belonged to the Cākyār community. The commentory seems to have been written some two or three centuries ago. The edition attempted here is based on a single manuscript which is perhaps the only extant copy available.

---

7. **KUML Ms. No. 17946 B, Palm leaf; Malayalam Characters.**

मत्तविलासटिप्पणम्

अविघ्नमस्तु । अत्रमत्तविलासे भावेत्यादि ।[1]

कामध्वंसी व्योमकेशः कपालीत्युदितशिवः ।
श्रेयो दिश्याद् व्रतालम्बी दिव्यस्सुरपुरेश्वरः ॥१॥

अद्वितीयशिवस्स्वस्मिन् लोकानुद्भाव्य मायया ।
नानाभूतानि तच्चेष्टा द्रष्टृत्वं च नटत्ययम् ॥२॥

अतस्त्रैलोक्ययात्रायाः प्रवृत्तेर्नृत्तरूपता ।
कृतकत्वाददभुतत्वादारोप्येश्वररूपता ॥३॥

समर्थ्यते प्रवृत्तेश्च कर्तृनिष्ठतया सदा ।
नानाभूतात्मनस्तस्य नर्तकत्वञ्च सिध्यति ॥४॥

अतस्सुरनराश्वादि भूमिकामवलम्ब्य यः ।
तदवस्थानुकारेण नृत्यतीत्युदितं भवेत् ॥५॥

अस्य सामान्यनृत्तेन साम्यं भेदश्च कथ्यते ।
भाषा लोकेषु राज्येषु भूतेषु च पृथक् स्थिता ॥६॥

---

1. TSS. No. 55, p. 1
भाषावेषवपुःक्रियागुणकृतानाश्रित्य भेदान् गतं
भावावेशवशादनेकरसतां त्रैलोक्ययात्रामयम् ।
नृत्तं निष्प्रतिबद्धबोधमहिमा यः प्रेक्षकश्च स्वयं
सव्याप्तत्वनिभाजनं दिशतु वो दिव्यः कपाली यशः ॥

वस्त्राभरणमाल्यादिवेषो भिन्नस्ततस्ततः ।
वपुषां कृष्णपीतादिवर्णतो बहुधा भिदा ॥७॥

स्थूलमध्यकृशत्वादिप्रमाणैरपि भूयशः ।
केचिद् बहुमुखास्तत्र बहुबाहास्तथा परे ॥८॥

बहुनेत्राः परे केचिदेकपादादिवैकृताः ।
चतुष्पादाः परे केचिदुरगाः पक्षिणः परे ॥९॥

स्तनकेशादिचिह्नानि सुकुमाराणि कानिचित् ।
रूपाणि श्मश्रुदंष्ट्रादिभीषणान्यपराणि च ॥१०॥

इत्यवान्तरभेदाच्च वपुषामप्रमेयता ।
गमनादिक्रियाऽसंख्या प्रतिव्यक्तिविभेदिनी ॥११॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणा भाषादिभूषिताः ।
तद्भेदाश्रयतो भावा बहुधा चित्तविक्रियाः ॥१२॥

ज्ञानधर्मादयस्सत्त्वविकारास्त्रिदशाधिकाः ।
रजसः कोपहिंसाद्या असुरादिसमाश्रिताः ॥१३॥

तामसा मोहनिद्राद्या राक्षसादिसमेधिताः ।
येषां सम्मेलने भावा अनन्तास्समुदाहृताः ॥१४॥

क्वचित्सत्यं क्वचिद्भेदः क्वचिन्मोहः क्वचिद्भयम् ।
क्वचित्क्रोधः क्वचिल्लोभः क्वचिन्निद्रानृतं क्वचित् ॥१५॥

क्वचिन्मदः क्वचिन्मोदः क्वचित्स्नेहः क्वचिद्भ्रमः ।
प्रतिलोकं प्रतिजनं भावावेशस्य वैभवात् ॥१६॥

आस्वादात्तत्र तत्रैव तस्य तस्य निरन्तरम् ।
लोकयात्रामयन्नृत्तमनेकरसतां गतम् ॥१७॥
रत्यादीनां प्रतिव्यक्तिभेदात्तेषामनन्तता ।
व्यतिरेकोऽस्य सामान्यदृष्टान्नवरसात्मनः ॥१८॥
"त्रैगुण्योद्भव"[2]मित्यादि वक्तुश्चैतन्मतं कवेः ।
एवं भूतानि तच्चेष्टा रूपं नृत्तं च शङ्करः ॥१९॥
द्रष्टा च स्वयमेवेति व्यतिरेकोऽस्य पूर्वतः ।
द्रष्टुश्च कोपहर्षादिविकारानुगमोऽस्य तु ॥२०॥
माया तत्कार्यमोहादिप्रतिबन्धविवर्जितः ।
प्रबोधमहिमेवायं सच्चिदानन्दविग्रहः ॥२१॥
एवं यशःप्रदानेऽस्य कल्यत्वञ्च समर्थितम् ।
पूर्वसिद्धस्य नाटयस्य शिव एव प्रवर्त्तकः ॥२२॥
स्वयन्ताण्डवनिर्माता देवी लास्यप्रवर्तिका ।
इति तद्रूपता चास्य संगृहीता कपालिनः ॥२३॥
"ताण्डवन्नटनं नाटयं लास्यं नृत्तञ्च नर्त्तने"[3] ।
इति नृत्तपदेनात्र नाटयमेवाभिधीयते ॥२४॥

---

2. Mālavikāgnimitra of Kālidāsa, I. 4.

देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं क्रतुं चाक्षुषं
रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।
त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते
नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ॥

3. Amarakośa, Nāṭyavarga—line 381

त्रैलोक्योत्सवरूपस्य नृत्तस्यायं प्रवर्त्तकः ।
इति नृत्तत्वमारोप्य कथ्यतेऽत्र कपालिनः ॥२५॥

तच्च भाषाद्यभिनयांश्चतुरस्समवेक्ष्य तु ।
रत्यादिभावावेशेन प्राप्तं नवरसात्मना ॥२६॥

वपुःक्रियेत्याङ्गिकश्च सात्त्विकश्च गुणैः कृतः ।
भाषा च वाचिकः प्रोक्तो वेषश्चाहार्य उच्यते ॥२७॥

सर्वन्तत्त्वेन तस्यैव प्रेक्षकत्वञ्च युज्यते ।
तत्र सर्वरसस्येशो नाट्यस्यास्य प्रकाशकः ॥२८॥

इत्यस्य कामदहनं विषयत्वेन कथ्यते ।
सेनापतिमभीच्छद्भिस्सुरैरभ्यर्थितः स्मरः ॥२९॥

हरम्मोहयितुम्मोहाद् वसन्तेन सहाभ्यगाद् ।
शृङ्गारोद्दीपनत्वेन वसन्तोऽत्राभिवर्णितः ॥३०॥

आलम्बनविभावश्च "निर्वाणे"[4]त्यादिनोदितः ।
"व्यापारयामास मुखे लोचनानि धृतेश्च्युतः"[5] ॥३१॥

इत्यौत्सुक्यानुभावौ च रतेस्सम्यक् प्रकाशितौ ।
"विवृण्वती"[6]त्याद्युक्त्यैव देव्या भावः प्रकाशितः ॥३२॥

---

4. Kumārasambhava, Nirnayasagar edition: III 52
5. Ibid III 67
6. Ibid III 68

अन्योन्यालम्बनत्वेन विभावाद्युपबृंहिता ।
रतिः श्रृङ्गाररसतां नीताऽत्र परिदृश्यते ।।३३।।
"श्रुताप्सरोगीतिरपि प्रसंख्यानपरो हरः"[7] ।
इत्युक्त्याध्यवसायात्मा उत्साहो वीरतां गतः ।।३४।।
"तपःपरामर्श"[8]त्यादि क्रोधाद्रौद्रः प्रकाशितः ।
"यावच्चरन्ति मरुतां गिरस्तावत्तनूनपात्
भस्मीचकारे"[9]त्युक्त्यैव देवेष्वद्भुतमीरितम् ।
रत्या मोहप्रलापादौ करुणोऽपि निवेदितः ।।३६।।
प्रमथैर्विकृताकारैः स्मरस्य जळतां प्रति ।
हास्यवाक्यानि कुर्वद्भिर्हास्योऽपि प्रतिपादितः ।।३७।।
तदा प्रेतपिशाचाद्यै रुधिरान्त्रवसाङ्कितैः ।
प्रकाशितौ स्वचेष्टाभिर्द्वौ बीभत्सभयानकौ ।।३८।।
"वरुज्य विघ्नन्तपसः जगामान्तर्धिमीश्वरः"[10] ।
इति प्रशमनिर्देशाच्छान्तोऽप्यत्र प्रकाशितः ।।३९।।
एवं सर्वे रसास्तत्र कामदाहे प्रकीर्त्तिताः ।
प्रवृत्तस्यापीश्वरस्य सदा निर्विघ्नबोधतः ।।४०।।

7. Ibid III 40
8. Ibid III 37
9. Ibid III 72
10. Ibid III 74

स्वस्यैव द्रष्टृता साधु नान्येषामल्पचेतसाम् ।
एवं सर्वरसव्यक्त्यै महेशस्य प्रभावतः ॥४१॥
उक्तवाक्यार्थसिध्यर्थं कामदाहोऽत्र युज्यते ।

इति सर्वं शिवम् । गुरवे नमः ।

सुसौरभं सुलावण्यं सौकुमार्यञ्च सुप्रभम् ।
मनस्संक्षोभकारित्वं लोकोत्तरचमत्कृति ॥
अनघं गुणसम्पूर्णं पर्युदासेन शिष्यते ।
अनुसार उपस्थानं विधिः स्वाधीनतन्त्रकः ॥

प्रश्नवितर्कजिज्ञासासंभावनासु किन्न्वाद्याः । खलु इव ।

इति मत्तविलासटिप्पणं समाप्तम् ॥

THE GEOCENTRIC SYSTEM

V. Narayanan Namboodiri,
Asst. Research Officer, O. R. I. & Mss. Library

From immemorial past the natural phenomenon of the daily transition of the firmament together with sun moon and all other heavenly bodies has been perplexing ever inquisitive human mind. As the incessant probe into the unknown or rather the radius of knowledge increased rapidly and extended beyond anything there arose the permanent and convenient concept of an infinite sphere omniscient and omnipotent containing and controlling the whole universe. Any object substantial or imaginary can be the centre of this celestial sphere भगोळ or खगोळ or महागोळ and the earth is in the centre of the entire system of the cosmos.

To make a precise study of anything concrete or abstract the principles of mathematics are indispensable. We are accustomed to measure the length and breadth of a figure in one plane. If a third dimension, height, is also involved the object cannot be depicted exactly in one plane, and it becomes extremely difficult when the fourth dimension, time, also is to be considered. The heavenly bodies having diverse apparent and mean motions with different characteristics can be studied only on the background of a space-time dimension. And for this a circle

in the plane passing through the object, the earth and the celestial sphere has been conveniently chosen and is called the राशिचक्रम् or the zodiac. Always the earth is in the centre of the zodiacal circle.

This राशिचक्र with the earth as its centre is the fundamental scale with which we can measure the movements of the planets and other bodies in space. The zodiac is divided into 12 signs or राशयः, each राशिः containing 30 degrees or भागाः, each भाग containing 60 minutes or कलाः and each कला containing 60 seconds or विकलाः. All the planets including the earth are having their respective uniform motion along their respective orbits eastward or clockwise. The spinning of the earth clockwise on its own axis while it is moving along its orbit round the sun, is the cause of the quite apparent motion of the planets westward or anticlockwise. In 365¼ days the earth completes one trip round the sun within the zodiac. It is this daily rotation of the earth eastward at a comparatively tremendous speed that is intrinsically making day and night, making one half of the globe always facing the sun and the other half in darkness, making the variations in the mean local time at different longitudes and also the daily rising and setting of the sun, the moon and other planets.

For all practical purposes of observation, calculation or predictions in relation to the eclipses and horoscopes,

the geocentric system of the ancients is no less important than the modern heliocentric system. But in the light of the fact that all planets in the solar system are moving round the sun being pulled by its force of attraction, the idea that the sun together with all other planets is moving round the earth seems to be paradoxical. Neither of the two systems is absolute and in all astronomic computations it can be seen that one system incorporates the other. Generally the mean positions of the planets are calculated as they are in the solar system and subsequently they are converted into apparent positions in the geocentric system.

Some elementary principles of astronomical geography are necessary, for we are dealing with the geocentric system which was in vogue before the discoveries of Copernicus, Galileo and Newton in the 16th and the 17th centuries. Indeed, it is very difficult to realise that the earth is turning upside down every day while simultaneously dashing at the rate of more than 16 miles per second in its annual circuit of 600 million miles round the sun. This phenomenon of rotation explains the succession of day and night and determines the length of the day. In 24 hours the earth makes a complete rotation on its axis and in that time each meridian comes successively under the midday sun. The velocity of the earths' rotation is 360° in 24 hours, or 15° in one hour or one degree in four minutes. At the equator the diameter of the earth,

is about 8000 miles and the circumference is about 25000 miles. The axis of the earth stands at an angle $23\frac{1}{2}°$ from the perpendicular. This causes the changes in climate or the seasons recurring periodically at different points of the earth's orbit.

[Mercury—period of revolution 88 days. Venus—period of revolution 235 days. Earth—period of revolution 365 days. Mars—period of revolution 687 days. Jupiter—period of revolution 4332 days. Saturn—period of revolution 10759 days.]

The centre of the प्रतिमण्डल circle is always अन्त्यफलज्यातुल्यरेखया distant from the centre of the zodiac or the earth. In the eyes of the spectators supposed to be at the centre of the earth, the true कोटि: should necessarily be either less by the quantity अन्त्यफलज्या or plus by the same quantity. The distance of the planet from the vertical is the भुज: or the दोर्ज्या. The eyesight of the spectator or the hypotenuse or the कर्ण: is the square root of the sum of the squares on the दोर्ज्या and the कोटिज्या. Where the कर्ण line or the eyesight of the spectator cuts the zodiacal circle is the true position of the planet or the स्फुटग्रह: The फल can be noticed on the zodiac in the form of the circumference or the arc between the स्फुट and the मध्यम. Actually this is the difference between the true position

and the mean position. Generally this फल is positive or negative according as the मध्यमग्रह is behind or ahead of the स्फुटग्रह. This is to be determined with the help of the direction of the motion of the planet with respect to the motion of the earth.

This is only one of the methods of determining the true positions of planets on the zodiac. If the फल $(\pm)$ is operated on to the mean positions of sun and moon, their true positions can be found out. But in the case of mars and other planets entirely different methods are to be adopted. These methods are also based on the same principle that the centre of the zodiac and the centres of the orbits of the planets are different. For the other planets mars etc. (ताराग्रहा:) there are two kinds of फल. One is the मन्दफल and the other is the शीघ्रफल. The उच्च of these planets (Mars, Jupiter, Mercury, Venus and Saturn) is of two kinds namely मन्दोच्च and शीघ्रोच्च, for the उच्च position is also in motion. When the planet is in the उच्च position and is in slow motion, that position is called मन्दोच्च, and when the planet is in the उच्च position and is in speedy motion (all with respect to the spectator on the earth) that position is called शीघ्रोच्च. The मन्दसंस्कार is done first and then the शीघ्रसंस्कार. When the planet is in slow motion, its position on its own orbit at that time is the mean position of the planet. Its projection on to the zodiac (स्फुट) is found out by calculating its मन्दफल and

operating it on to the mean position. Thus the मन्दस्फुट is found out. Then taking this मन्दस्फुट as the mean position of the planet on its orbit when it is in speedy motion, the projection of this मन्दस्फुट is found out by calculating its शीघ्रफल taking the मन्दस्फुट as the mean position on the शीघ्रप्रतिमण्डल, and operating on to the मन्दस्फुट. This शीघ्रफल operation has been necessitated, because the मन्दस्फुट has proved to be not the real स्फुट or the true position.

We see the sky in the form of a hemisphere. Since the sun, moon, stars etc. rise at one point and set at another point the earth cannot be an endless expanse of territory. Certainly the area of the earth is limited and is circumscribed by the sky which can be considered to be a complete sphere. The other half of this sphere we cannot see because it is on the other side or below the earth. But we can see that a circle with centre the position of the spectator, is dividing the seen hemisphere and the unseen hemisphere. This circle is called the क्षितिज or the horizon. Since the cardinal points East, West, etc. are situated on this circle it is also called the दिक्चक्र and the sky as a whole is called the खगोळ or celestial sphere. The point just above head is called खमध्यम् or the zenith. Measurements of distances between any two points or the determination of the positions of planets or any other object in this celestial sphere are made in terms of the

segments of the circumference of the respective celestial circles. Four quadrants or वृत्तपाद are formed when a circle is divided by two mutually लम्ब or perpendicular व्यास or diameters. It is clear that the distance of all points on the horizon or क्षितिज from the खमध्य or the zenith is one quadrant or a वृत्तपाद or 90 degrees. From the zenith the distance measured along a great circle with respect to a particular planet or star is the खमध्यान्तर or the zenith distance and is called the नतिः or the depression. If this depression segment is prolonged to the horizon, that portion is called the उन्नतिः or the altitude of that particular planet or star. This circle passing through the horizon and the zenith is perpendicular to the horizon and is called the दृग्वृत्त or the vertical. The distance of a planet or a star from the point East or West where the vertical circle cuts the horizontal circle is the दिक् or the azimuth of that planet or star. The position of a planet or star in the celestial sphere is determined by its दिक् or the azimuth and the उन्नतिः or the altitude.

The East West circle passing through the zenith is called the सममण्डल or the Prime Vertical and the North–South circle is called the दक्षिणोत्तरवृत्त or the Meridian. These three great circles क्षितिज the horizon, सममण्डल the Prime Vertical and the दक्षिणोत्तर the Meridian intersect at 6 points or स्वस्तिक making 8 divisions or कपाल, 4 above

the horizon and 4 below the horizon. A mean solar day is constituted by 24 hours or 60 नाडी:, 1440 minutes or 3600 विनाडी:, 86400 seconds or 216000 गुर्वक्षर. The time taken to utter a consonant is a गुर्वक्षर, and the time taken to once inhale and exhale breath is called उछ्वासकाल or प्राणकाल. Ten गुर्वक्षर make a प्राणकाल and 6 प्राणकाल make a विनाडी and so there are 21600 प्राणकाल in one day. By one प्राणकाल the celestial sphere is supposed to rotate one कला. These are only some of the rudiments in the astronomic computations.

The planet is always in motion along its own orbit or प्रतिमण्डल and the spectators are on the earth which is not in the centre of the orbit of the planet, but is in the centre of the कक्षामण्डल or the zodiacal circle. Therefore the spectators on the earth can see the planet only as projected on to the zodiac. This process of projection has been necessitated, because of the great difference between the centre of the earth (zodiac कक्षामण्डल) and the centre of the orbit of the planet (प्रतिमण्डलकेन्द्रम्). To help the process of projection on to the zodiac there arose the concepts of the उच्च (apgeo)* and the नीच (perigeo).* The farthest position of the planet on its own orbit प्रतिमण्डल from the earth is the उच्च or apgeo. This point is not stationary. It has also motion. This is called the motion

* These words 'Apgeo' and 'Perigeo' are coined simply for explanations.

of the apgeo तुङ्गगतिः. For example, if the apgeo of the moon on its orbit is *3R. 15°. 57' today, tomorrow the moon's apgeo is found to be 3R. 16°. 4'. From this it is clear that the daily motion of the moon's apgeo चन्द्रतुङ्गगतिः is 7 minutes or कलाः. Thus the moon's daily motion of the apgeo मन्दोच्चगतिः is quite apparent. But in the case of other planets this motion of the apgeo is very little, or is one second in several years and so the apgeo of the other planets may be practically supposed to be stationary. But in the case of all planets the motion of their apgeo when they are in speedy motion or their शीघ्रोच्चगतिः is considerably great. Always the नीचोच्च perigeo is 6 Rāśi away from the apgeo or is in the point on the orbit just opposite to the apgeo or the perigeo point is the beginning of the 7th Rāśi from the apgeo.'उच्चाद्भ षट्कान्तरितं च नीचम्.'

Many particular features of these two points are to be noted. At these apgeo and perigeo points on the planet's own orbit or on the zodiac, the mean position coincides with the true or apparent position. Except at these two points the true position स्फुट is at the point on the zodiac कक्षामण्डल where the hypotenuse joining the centre of the earth and the planet's mean position cuts the zodiac. This hypotenuse (because the base and the altitude or the भुजा and कोटिः disappear) becomes one with the apgeo-perigeo line. Another peculiarity is that the

*R = Rāśi

planet situated at the apgeo is farthest from the earth and the planet situated at the perigeo is nearest to the earth. As a result, the principle of parallax works, and the planet at its apgeo looks smallest and the planet at its perigeo looks largest, all relative to the spectator on the earth. But paradoxically the converse is found true with respect to the sun and the moon. The nearer the sun and the moon the smaller they look and farther, they look larger.

This is only an optical illusion primarily caused by the refraction of light and may be explained as follows. When light enters a denser medium bends towards the normal (perpendicular to the medium at that point) and bends away from the normal at the exit. When the sun or the moon is in the zenith the light rays from their discs fall perpendicular to the atmosphere stretching up to about 200 miles and the refraction does not take place. At the horizon and the vicinity the light from the sun or the moon has to travel more than 200 miles through the dense layers of atmosphere to reach the spectator on the earth, and so refraction takes place. The light rays from the upper and lower rims of the disc, bending at varying angles converge at the eye of the spectator. As a result we have to see the discs of the sun and the moon at the horizon or near the horizon as though a little distorted, elevated and enlarged.

Imagine a नीचाच्च or apgeo–perigeo circle in which the तिर्यग्रेखा or the diameter perpendicular to the apgeo line is drawn. The point representing the apgeo position of the planet is supposed to be known. From this known apgeo point the beginning of the Aries sign is found out and the entire circle is marked with Rāśi, degree, minute and second in the anticlockwise direction, if it is the slow apgeo circle मन्दोच्चवृत्त, and in the clockwise direction if it is the speedy apgeo circle or the शीघ्रोच्चवृत्त. The mean position is supposed to be in motion along this circle. This supposition is only for the purpose of explaining the concept नीचोच्च or apgeo-perigeo of a planet with respect to the diagram in one's own mind. It has already been stated that the mean planet मध्यमग्रह is in steady motion at a distance equal to the परमफलज्या up or down the circumference of the कक्षावृत्त or the zodiac. How much it is below or upwards of zodiac is to be determined by स्फुटीकरण. But the apgeo circle on the zodiac is supposed to be drawn with radius equal to the परमफलज्या. This apgeo circle is supposed to be in motion in the place of the planet. If the mean position of the planet is at the centre of this नीचोच्च circle, it is the true position स्फुट on the zodiacal circle, because the mean position can differ from the स्फुट only at a maximum distance equal to the परमफलज्या which is the radius of the नीचोच्च circle. Let this नीचोच्च circle move along the zodiac, so that the

mean position of the planet be at the apgeo position. Now the मध्यम and the स्फुट are on the same line joining the earth and the उच्च, and also the line joining the मध्यम and the स्फुट coincides with this उच्चरेखा. From this position let the circle corresponding to the मध्यम move one Rāśi or 30° along the fixed circumference of the zodiac. This displacement on the zodiac is measured by the half chord of that arc or *R sinθ or R sin 30°. From this it is clear that the *MP has moved a perpendicular distance equal to half chord or R sin 30°. The *TP also has moved the same distance equal to the half chord or R sin 30°. Therefore the TP must be on the नीचोच्च circle situated at a distance equal to the one Rāśijyā or 30° from the original उच्चरेखा. Now the उच्चरेखा stands one Rāśi distant from the line joining the उच्च and the earth. Now the स्फुट TP is behind the present उच्चरेखा. Supposing the circle उच्चनीच also is marked with the Rāśi, degree, minute etc., it is clear that when MP is moving forward along the zodiac, the TP or स्फुट is moving backward along the zodiac. All this explanation is in regard to the मन्दोच्च.

With respect to शीघ्रोच्च or when the planet is in speedy motion, the peculiarity is that the apgeo is also

---

* R = Radius
* M P = Mean position
  T P = True position

in motion as the mean position. Also the motion of the apgeo is speedier than the motion of the mean position. So it is clear that the नीचोच्चवृत्त is moving on the zodiac not as a static body, but as a rotating body. It is as though the apgeo pivoted at the mean position, is pulling the MP forward along the zodiac. Now let the apgeo and the MP be in one and the same line. From this position let the planet move one Rāśi. The apgeo moving in the same direction, at the same time moves more than one Rāśi because of its true and speedier motion. Let the apgeo's measurement of motion be two Rāśi on the नीचोच्च circle. Now the apgeo (the farthest point from the earth) on the नीचोच्च circle has reached the point marked two Rāśi on the नीचोच्च circle.

In the beginning let the apgeo and the MP be coincident in the conjunction of the same line at the end of the sign Pisces and the beginning of the sign Aries. But the उच्चरेखा (the line joining the planet and the earth) previously passing through the 12th mark on the zodiacal circle and the नीचोच्च circle, is now passing through the Ist mark and the 2nd mark respectively. And the TP is on the Ist mark itself. From this it is clear that the शीघ्रनीचोच्च circle is rotating and also moving in the clockwise direction. The ordinary rotation and movement of the नीचोच्चवृत्त are in the anticlockwise direction. The mean position moves anticlockwise from the slow apgeo

on the नीचोच्च circle, and the same when in शीघ्रगति or speedy motion moves clockwise from the शीघ्रोच्च or speedy apgeo. In either case the cause of this difference is the variation of the केन्द्र (which is the difference between the उच्च position of the planet and the position of the planet at the time of reference). The मन्दोच्च being practically almost a constant, the apgeo मन्दोच्च—Planet = 0 – Planet = – Planet, shows that it is anticlockwise.

But the शीघ्रोच्च being in motion speedier than the planet the apgeo शीघ्रोच्च — Planet = apgeo — Planet, a + or positive quantity, shows the clockwise motion.

The planet is to be marked at a distance equal to the केन्द्र (the difference between the apgeo and the planet). The दोर्ज्या is the perpendicular distance of the planet from the apgeo line, and the कोटिज्या is the perpendicular distance of the planet from the तिर्यक्स्थरेखा (the diameter perpendicular to the apgeo diameter).

Since the radius of the नीचोच्च circle is equal to the परमफलज्या, the nature of the sines in both the circles is the same and as a result the भुजा and कोटि: of the planet become the same as the केन्द्रभुजा and केन्द्रकोटि:. The results calculated with respect to the नीचोच्च circle are proportional to the results calculated with respect to the zodiacal circle and therefore the results may be calculated with

respect to the zodiacal circle by the principle त्रैराशिक. If the भुजाफल calculated from the tip of the कर्ण is thus much what is the corresponding भुजाफल as calculated from the tip of the radius of the zodiac? The answer is the nature or the resultant position of the planet.

The desired result is obtained by dividing the product of the नीचोच्चवृत्तभुज and the radius, by the hypotenuse. When the केन्द्र is मृगादि the स्फुटकोटि: is the radius + the नीचोच्चवृत्तकोटि formed at the tip of the radius upwards. Similarly, when the केन्द्र is कर्क्यादि, the स्फुटकोटि: is the radius, the नीचोच्चवृत्तकोटि formed at the tip of the radius downwards. Thus in one way the कोटि: or the radius increases and in the other way the radius decreases. Therefore the स्फुटकोटि: is the average of the two कोटि: in the two केन्द्र. The भुजाफल or the स्फुटबाहु: (the perpendicular distance of the planet from the vertical) is the भुजाफल formed in the नीचोच्च circle. The कर्ण: or the hypotenuse is the line joining the planet and the centre of the earth (or the spectator on the earth). The TP or the स्फुटग्रह: is at the point on the zodiacal circle कक्षावृत्त where the hypotenuse कर्ण: (line joining the earth and the planet) cuts. From these it follows that the distance between the TP and the MP or the difference between TP and MP is either +ve or —ve according as the केन्द्र is मृगादि or कर्क्यादि.

This नीचोच्चवृत्त is only a conventional hypothesis for the sake of clear understanding and the actual motion of the planet is not exactly along the zodiacal circle. But the planet is moving at a definite distance equal to the परमफलज्या above, below or horizontally from the zodiacal circle. Therefore it is conceived that the planet is moving along a smaller circle (smaller than the zodiacal circle) the centre of which is situated on the circumference of the zodiacal circle. When the planet is at the apgeo, it is at the point on the नीचोच्च circle where the line joining the centre of the earth and the centre of the नीचोच्चवृत्त cuts, and so the position of the planet on the नीचोच्च circle, and the centre of the नीचोच्च circle, both fall in one line with the centre of the earth or the eyesight of the spectator. Any movement of the planet from the apgeo position, the spectator can notice only as a horizontal displacement of the planet from the centre of the नीचोच्च circle on both sides. This horizontal displacement of the planet is measured by the perpendicular droped from the planet on the नीचोच्च circle to the apgeo–perigeo line joining the centre of the earth and the centre of the नीचोच्च circle. The spectator on the earth can visualise the planet on the zodiacal circle at a distance equal to the aforesaid perpendicular away from the vertical. Therefore this distance is operated (added or subtracted as the case may be) on to the MP of the planet in order to get its TP or the स्फुट.

This स्फुट is measured by the भुजज्या of the portion of the नीचोच्च circle between the planet and the apgeo. We know that the radius of the नीचोच्च circle is equal to the परमफलज्या which is known. So the radius of the नीचोच्च circle can be found out. But this is in the circle where the कर्ण and the radius are drawn, because, this फल is from the tip of the कर्ण and not from the tip of the कक्षाव्यासार्ध. The कक्षाव्यासार्ध is either longer than the कर्ण by नीचोच्चकोटि or is lesser than the कर्ण by the नीचोच्च-कोटि. Therefore the result now got is कर्णवृत्तभवं solely dependent on the नीचोच्च circle and we have to take its projection on the zodiacal circle. For this the कर्ण is to be determined. The square root of the sum of the squares on the भुजा and कोटि will give the कर्ण or the hypotenuse. कर्ण = $\sqrt{\text{भुजा}^2 + \text{कोटि:}^2}$. If thus much is at the tip of the कर्ण how much it will be at the tip of the कक्षाव्यासार्ध? The answer will be the desired result. This result operated on to the MP or मध्यम will give the desired स्फुट.

We have considered the motion of the planet with respect to the *apgeo–perigeo circle and also with respect to the प्रतिमण्डल or the orbital circle, and also the two different motions namely the motion of the slow apgeo and the motion of the speedy apgeo. In the particular orbital circle the planet is moving from the slow apgeo

---

* 'apgeo' is for Apogee and 'perigeo' is for Perigee.

because of its intrinsic eastward अनुलोम or clockwise motion. The apparent backward विलोम or anticlockwise motion from the speedy apgeo is not real or is appearing to be true only to the spectator on the earth as though it is lingering behind. Where the planet is in speedy motion it is supposed to move along the नीचोच्चवृत्त with its centre on the zodiacal circle. It is also supposed that the apgeo from which the planet moves is on the नीचोच्च circle and is moving speedier than the planet. So when the planet is in speedy motion, its apgeo is in speedier motion, with the result that the planet appears to move backwards from the apgeo though both are in speedy motion. This is the cause of the lingering behind or backward motion or retrogression experienced in actual observation. These two methods of finding the true position, one by projecting the orbital circle to the zodiac and the other by conceiving a conventional orbital circle with centre on the zodiacal circle are in result one and the same.

The true position of the planet is on the शीघ्रनीचोच्च circle. The centre of this शीघ्रनीचोच्च circle is needed for the fixation of the position of the केन्द्र, and for this the मन्दकर्म is operated first. After this, in order to find out the position of the planet on the circumference of this ज्ञातकेन्द्र-शीघ्रनीचोच्च circle the शीघ्रकर्म is operated. These two operations मन्दकर्म and शीघ्रकर्म are repeatedly done

until the result becomes one and the same. In finding out the मन्दस्फुट the केन्द्र on the प्रतिमण्डल is projected on to zodiac, by projecting the प्रतिमण्डलकोटिज्ये. In the same way the केन्द्र on the प्रतिमण्डल is projected on to the नीचोच्चवृत्त on the zodiac, by projecting the proportionate कोटिज्ये. If thus much are these दो: कोटिज्ये on the त्रिज्याव्यासार्धे, how much are they on the अन्त्यफलज्याव्यासार्धे. Thus derived नीचोच्चवृत्तज्या: are converted into चाप (circumference) and this portion is operated on to the MP on the zodiac. The calculated भुजफल is multiplied by the त्रिज्या and divided by the कर्ण or the hypotenuse in order to get the result produced at the tip of the त्रिज्या.

We know that the centres of the orbits of the planets do not coincide with the centre of the earth and that the शीघ्रोच्च of the planets mars, jupiter and saturn move equal to the sun. The earth is within the orbits of the planets, but is without the centres of the orbits. Also it may be seen that the farthest points from the earth of all the orbital circles should necessarily be nearest to the sun. The sun is moving in its own orbit above and round the earth, but below the orbits of saturn, jupiter and mars. Therefore the longest line from the centre of the earth to any of the orbital circles should pass through the sun. The longest line within a circle is that which passes through the centre. From this it follows that the sun is situated on a point on the diameter of the orbital circles.

Therefore this point must be the centre of the orbital circles of saturn, jupiter and mars. The sun is moving round the earth together with the three orbital circles of saturn, jupiter and mars, and these three planets move round the sun in their respective orbital circles This heliocentric system of the universe, we are viewing and measuring as though the geocentric system. All the planets are moving round the earth not in perfect circles, but in their respective elliptical orbits round the sun. But the apparent geocentric motion is taken into consideration for all practical purposes and astrological computations and predictions.

The two planets mercury and venus are seen to have similar motion. Let these two planets one day be seen to have direct motion until they disappear in the disc of the sun. They are then seen to rise in the eastern side of the sun and to progress with speedy motion further eastward from the sun. After progressing about 45° or more the motion becomes slow and they are seen to be at a standstill. From this position they start in retrogression with slow motion gradually becoming speedy motion and again disappear in the effulgence of the sun, at the same eastern side of the sun where they arose. In the same retrogressive motion they appear on the opposite or western side of the sun and move about 45° and the retrogression comes to an end. Again they start in direct

motion as before and the same direct motion and retrogression are repeated. Thus the motion of these two planets appears to be an oscillation across the sun. Another peculiarity noted is that if on the emergence from the sun's cover they seem to have the largest discs, the discs are seen to become smaller and smaller until the next union with the sun's disc, when the discs are thè smallest. After the emergence from this union the discs become larger and larger gradually and at the next union the discs are the largest. From this, according to the principle of parallax, it is clear that one pair of union and emergence is nearer to the earth and the other pair is farthest from the earth. One thing also is proved that these two planets are moving in their own respective orbits round the sun as the other planets.

The venus when it is farthest from the earth or having the smallest disc goes under cover of the sun, the vision of the spectator on the earth, the sun and venus are in one line. From this position both the sun and venus are moving in their own respective orbits, with their own repective daily motion. Venus is having the speedier motion and so it overtakes the sun in progress, in the same direction. The planet having the speedier motion progresses to a distance equal to the difference between daily motion and causes the other planet (here the sun) to be seen as though at a standstill. Therefore it is to be

considered that the venus progresses to a distance (96–59) =37° when the sun is considered to be stationary. So the daily motion of the venus is 37° in front of the sun.

Thus progressing in its own orbit Rāśi degrees and seconds the venus reaches the पदान्त or the extreme position in the quadrant, and the venus seen in the sign Pisces is now seen in the sign Aries. In this sign also the daily motion of venus is 37 कला as before. Then due to the curvature of its own orbit the motion becomes in the opposite direction and reaches the end of the sign. Now it is seen that the venus seen in Aries, has reached in retrogression again Pisces. In the same retrogression the venus reaches the sign Aquarius. Again the direct motion starts and venus reaches the end of the 4th quadrant the original position. The motion of the planet mercury also is in the same way. But the motion of the moon is round the earth.

The planets mercury, venus, mars, jupiter and saturn are encircling the sun in their own wider and wider orbits, our earth being situated in the middle. On one side the planets mercury and venus and on the other side the planets mars jupiter and saturn, the earth is encircled by the moon. Thus the earth encircled by the moon, is encircled by sun which again is encircled by mercury, venus, mars, jupiter and saturn. This is the geocentric system of the universe, and is no less important, practical and useful than the modern astronomy, of course, within reasonable limits of errors and corrections.

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः—२३७

पौरस्त्यभाषागवेषणहस्तलिखितग्रन्थप्रसाधनकार्यालयः

केरलविश्वविद्यालयः

कृष्णीयम्

प्रसाधकः

डाक्टर्. के. राघवन् पिळ्ळ

पौरस्त्यभाषागवेषणहस्तलिखितग्रन्थप्रसाधनकार्यालयाध्यक्षः

१९७३/११४९

अनन्तशयने
वत्समुद्रणालये
मुद्रितः

मूल्यम् रू० ७½

INTRODUCTION

It is well known that the contribution of Kerala to Sanskrit covers almost all aspects of the literature. Among these there are quite a number of delectable stotras brimming with devotional fervour and mellifluous diction. The Mukundamālā of Kulaśekhara Ālvār is one of the earliest stotras that became famous throughout India and it has won acclaim from the great Vedāntadeśika himself. Śrī Śaṅkara the great exponent of Advaitic doctrine is credited with the authorship of more than sixty stotras including the Saundaryalaharī andt he Viṣṇupādādikeśānta-stotra. Kṛṣṇalīlāśuka better known to Keralites as Vilva-maṅgaḷam Swāmiyār is yet another saint who enriched the Stotra literature.

Among these manifold stotras which are composed in praise of the different gods of the Hindu pantheon there are some which pertain to certain deities installed and worshipped in some particular temple. Lord Kṛṣṇa consecrated in the temple of Guruvāyūr in North Kerala has formed the centre of worship of Keralites for several centuries. The temple, despite its hoary antiquity, has sprung into greater prominence ever since the great Nārāyaṇabhaṭṭa of Melputtūr set his foot within its holy precincts. The famous devotional poem Nārāyaṇīya was

composed by him while he was sitting in the maṇḍapa in front of the deity of Guruvāyūr. It is wellknown that he was cured of chronic rheumatism by his devotional appeal to the god. There are several accounts of him associated with the temple including the one in which he was supposedly met with Pūntānam Nampūtiri, the famous devotee of the god who composed the devotional lyric Śrīkṛṣṇakarṇāmṛtam in Malayalam. Thus from 16th century onwards the temple and the deity installed therein have become the subject of innumerable stotras.

The Nārāyaṇīya composed by Nārāyṇabhaṭṭa has its basis on Bhāgavata dealing with the exploits of Kṛṣṇa. The charming stotra kāvya divided into hundred daśakās and altogether containing 1036 stanzas composed in diverse metres has gone a long way in popularising the Bhāgavata theme in Kerala and outside. Such was its appeal that it prompted poets to bring forth similar compositions on various purāṇās. The Śrīrāmapañcaśati[1] of Rāmapāraśava on the theme of the Rāmāyaṇa is also a similar attempt. It consists of more than 500 stanzas divided into fifty daśakas. The work is in praise of the deity of Iriñjālakkuḍa in Kerala.

The Kṛṣṇīya published now for the first time as TSS. No. 237 is a stotrakāvya on Lord Kṛṣṇa of Guruvāyūr. Its theme consists of the story of Bhāgavatapurāṇa closely

1. Trivandrum Sanskrit Series. No. 164

following the Nārāyaṇīya. The anonymous poet has openly declared that he was prompted to compose the work by his close association with the charming stotra of Nārāyaṇabhaṭṭa.[2] The poet has attempted to describe, with a certain amount of success, the story in 439 stanzas divided into 41 daśakas. In order to accomplish this he had to condense the ideas of several of the daśakas of Nārāyṇīya within the scope of a single daśaka in Kṛṣṇīya. On an average about two to five daśakas of the Nārāyaṇīya form a single daśaka in this stotra. But in the case of the last ten daśakas no such condensation is met with, the only change being the choice of metre. Another significant factor worth consideration is that the 90th daśaka of Nārāyaṇīya describing the theme of the authority of Viṣṇu as the essence of the various Āgamas is omitted by our poet for unknown reasons. In all other respects, generally, Kṛṣṇíya follows the Nārāyaṇīya. The similarity of ideas and expressions between the two works are obvious and they show our author's indebtedness to his predecessor. A detailed comparison between the daśakas of the two works is given in the appendix II.

In short the present work is an agreeable composition with a high degree of devotional fervour. While

---

2. PP. 88:

नारायणाख्यकविराजकृतातिरम्य-
नारायणीयमुखनुत्यनुसारतोऽयम् ।
नारायणस्य करुणां तव लब्धुकामो
मूढोऽप्यहं नुतिमकार्षमिमां क्षमेथाः ॥

the Nārāyaṇīya has had a definite purpose to serve in the form of getting cured of a serious ailment that troubled its author, our poet has had no such specific disease. Still his prayer is to protect from common ailments that are the lot of all human being.[3] He concludes with a prayer that the God may appear before him on the eve of his lifespan–a prayer not found in the Nārāyaṇīya [4]

The Kāvya exhibits a variety of ten different metres. Daśakas 1 to 31 are composed in Sragdharā, 32 to 40 in Vasantatilakā. The last daśaka altogether consisting of 13 stanzas employs respectively Mālinī (1), Vasantamālikā (2), Āryā (3), Sankaracarita (4), Puṣpitāgrā (5), Induvadanā (6), Śārdūlavikrīḍita (7 and 10), Vasantatilakā (8 and 11), and Anuṣṭup (9, 12 and 13).

Nothing definite is known about the author of the work. It seems he was not a Brahmin since his prayer is to attain Brahminhood in a subsequent life.[5] Since he has given expression to his respect for Melputtūr Nārāyaṇabhaṭṭa, he must have lived later than the 16th century A. D. With regard to the title of the work the author says that it is because of the importance of the theme of Kṛṣṇāvatāra.[6]

---

3. चिद्रूपस्यान्तरात्मात्मक पवनपुराधीश रुन्ध्यामयौघान् ॥ (P. 5. L. 18),
प्रीतस्ताक्ष्यधिरूढः स तु पवनपुराधीश मे रुन्धि तापान् ॥ (P. 10. L. 4) etc.

4. ....मम नयनसरण्यां तिष्ठतादन्त्यकाले ॥ (P. 86. L. 16)

5. मुक्तिप्रदास्यजजनिं द्रुतमारुरुक्षुं
भ्रष्टं न कुर्व जित मामव मारुतेश ॥ (P. 74. L. 7-8)

6. कृष्णावतारप्राधान्यात् कृष्णीयमिति विश्रुतम् ॥ (P. 88. L. 15)

The edition is based on MS. No. 1103 of the Kerala University Oriental Research Institute and Manuscripts Library, which is perhaps the only extant copy of the work available.

This work was serially published in Vol. XVIII No. 4 & Vol. XIX No. 1, of the Sanskrit Journal published from this institution.

Sri. A. Ramachandra Sastri, Senior Research Officer and Sri. M. Madhavan Unni, Asst. Research Officer have attended to the editorial functions connected with the publication of this work.

Trivandrum,
1-8-1973.

Dr. K. Raghavan Pillai
Director
&
Professor of Sanskrit

APPENDIX I

श्लोकानुक्रमणी

APPENDIX II

Comparison between the Daśakas of Nārāyaṇīya and Kṛṣṇīya and mode of abridgement used by the author.

Nārāyaṇīya Daśkas	Kṛṣṇīya Daśakas
1—4	1st
5—6	2nd
7—10	3rd
11—13	4th
14—17	5th
18—21	6th
22—25	7th and 4 stanzas in 8th.
26—27	Rest of the 7 stanzas in 8th.
28—29 and 7 stanzas in the 30th	9th
Rest of the stanzas in the 30th—33rd	10th
34—36	11th
37—39	12th and 1 stanza in the 13th.
40—43	Rest of the stanzas in the 13th.
44—48	14th
49—53	15th
54—58	16th
59—61 and 6 stanzas in the 62nd	17th
From 7th staza in the 62nd to 65	18th

Nārāyaṇīa Daśakas	Kṛṣṇīya Daśakas
66—69	19th—22nd
70—72	23rd
73 to the 1st stanza in the 75th	24th
From the 2nd stanza in 75th to 76th	25th
77—79	26th
80—81	27th
82—83	28th
84—85	29th
86—Ist stanza in 88th	30th
From the 2nd stanza in 88th to 89th	31st
90	Omitted
91	32nd
92	33rd
93	34th
94	35th
95	36th
96	37th
97	38th
98	39th
99	40th
100	41st

Statement about ownership and other particulars about
THE JOURNAL OF THE KERALA UNIVERSITY
ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE & MANUSCRIPTS LIBRARY

To be published in the first issue every year
after the last day of February

FORM IV (SEE RULE 8)

1. Place of Publication	Trivandrum
2. Periodicity of its publication	Quarterly
3. Printer's name	G. V. Nair
Nationality	Indian
Address	G. V. Nair Managing Proprietor, Valsa Printers, Trivandrum-14.
4. Publisher's name	K. Raghavan Pillai
Nationality	Indian
Address	K. Raghavan Pillai Director, Oriental Research Institute & Mss Library, Kerala University, Trivandrum.
5. Editor's Name	K. Raghavan Pillai
Nationality	Indian
Address	K. Raghavan Pillai Director, Oriental Research Institute & Mss. Library, Kerala University, Trivandrum.
6. Name of address of individuals who own the newspapers and partners or shareholders holding more than one per-cent of the total capital	University of Kerala, Trivandrum.

I, K. Raghavan Pillai. hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Trivandrum,
26-8-1973.

K. RAGHAVAN PILLAI (Sd/-)

Signature of Publisher.

NOTICE

All correspondence regarding this Journal and books for review may be sent to

THE DIRECTOR & PROFESSOR OF SANSKRIT,
ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
&
MANUSCRIPTS LIBRARY,
University of Kerala,
Trivandrum.

Printed at the Valsa Printers, Trivandrum-14 and Published by
Dr. K. Raghavan Pillai, Director & Professor of Sanskrit
ORI and Mss. Library for the University of Kerala.